

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ • ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ - ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β΄
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ

Ελευθέριος Νεοφύτου Χαραλάμπους

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΔΑΠΕΔΙΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Διδακτορική διατριβή

Επιμέλεια: Ιωάννης Στράτης

ISBN 978-9963-2883-0-4

© Ελευθέριος Ν. Χαραλάμπους 2012

Το παρόν έργο αποτελεί δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ • ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών - Κατεύθυνση Β'
Προστασία, συντήρηση και αποκατάσταση έργων τέχνης και μηχανισμών

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Ιωάννης Στράτης, καθηγητής - επιβλέπων καθηγητής

Ιωάννα Παπαγιάννη, καθηγήτρια - μέλος συμβουλευτικής επιτροπής

Αριστείδης Ανθεμίδης, επίκουρος καθηγητής - μέλος συμβουλευτικής επιτροπής

Γεώργιος Γούναρης, καθηγητής - μέλος εξεταστικής επιτροπής

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, καθηγήτρια - μέλος εξεταστικής επιτροπής

Ελένη Παυλίδου, επίκουρη καθηγήτρια - μέλος εξεταστικής επιτροπής

Καλλιρρόη Παλυβού, αναπληρώτρια καθηγήτρια - μέλος εξεταστικής επιτροπής

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993) όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του συγγραφέα κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΖΗΤΗ**

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας • Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης, Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 23920 72222 • Fax: 23920 72229 • e-mail: info@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη • Τηλ.: 2310 203720, Fax: 2310 211305

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΔΙΑΝΙΚΗ-ΧΟΝΔΡΙΚΗ:

Χαριλάου Τρικούπη 22, 106 79 Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210 3816650

Αφιερώνεται
στη μνήμη του θείου μου, Ανδρέα Σπύρου Χαραλάμπους,
και σε όλους εκείνους
που τις ειδικές τους ανάγκες τις μετέτρεψαν
σε ειδικά για εμάς μαθήματα ...

Περιεχόμενα

Αντί προλόγου	7
Πρόλογος	9
Εισαγωγή	11
Πίνακας Βραχυγραφιών	17
1. Ο ρόλος της γεωλογίας της Κύπρου στην ανάπτυξη του ψηφιδωτού δαπέδου ..	19
2. Πίνακες πετρωμάτων	27
2.1 Ανάλυση χρώματος ψηφίδων των επιδαπέδιων ψηφιδωτών με φασματοφωτόμετρο / Χρωματικοί πίνακες	112
2.2 Ανάπτυξη ψηφιδωτού δαπέδου	125
3. Η χρήση του κονιάματος στα υποστρώματα των επιδαπέδιων ψηφιδωτών	131
3.1 Πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή κονιάματος	132
4. Στρωματογραφία ελληνιστικών και ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων	137
5. Παρουσίαση κυπριακών επιδαπέδιων ψηφιδωτών	203
5.1 Επαρχία Αμμοχώστου	204
5.1.1 Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	204
5.2 Επαρχία Κερύνειας	207
5.2.1 Υστερορωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα	207
5.2.2 Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	207
5.3 Επαρχία Λάρνακας	208
5.3.1 Ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα	208
5.3.2 Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	209
5.4 Επαρχία Λεμεσού	211
5.4.1 Ρωμαϊκά - υστερορωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα	211
5.4.2 Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	217

5.5	Επαρχία Λευκωσίας	232
5.5.1	Ρωμαϊκά - υστερορωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα	232
5.5.2	Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	234
5.6	Επαρχία Πάφου	241
5.6.1	Ρωμαϊκά - υστερορωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα	241
5.6.2	Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα	264
6.	Ανθρωπόμορφες παραστάσεις στα επιδαπέδια ψηφιδωτά	281
7.	Τα μαθηματικά και η γεωμετρία στην υπηρεσία του επιδαπέδιου ψηφιδωτού ...	291
7.1	Γεωμετρικές συνθέσεις που απαντώνται στα κυπριακά επιδαπέδια ψηφιδωτά....	293
8.	Συμπεράσματα	313
Κατάλογος καταγεγραμμένων κυπριακών επιδαπέδιων ψηφιδωτών και βοτσαλωτών δαπέδων		321
Θεματολογικοί Πίνακες		343
Παραρτήματα		353
I.	Φωτογραφικό υλικό	353
II.	Χάρτες	437
III.	Αποτυπώσεις μνημείων	443
IV.	Σχεδιαστική απόδοση των έργων	457
Βιβλιογραφία		541
Ευρετήριο τοπωνυμίων		551
Ευρετήριο ονομάτων		555

Αντί προλόγου

Η γνωριμία μου με τον Ελευθέριο Χαραλάμπους έγινε αφορμή να γνωρίσω έναν άγνωστο σε εμένα κόσμο, τον κόσμο του ψηφιδωτού. Με τις δύο διατριβές που εκπόνησε υπό την επιστημονική επίβλεψή μου μας δόθηκε η ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε στην πράξη την άποψη «έτερος εξ ετέρου σοφός», αφού προερχόμαστε από διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Ο Λευτέρης από τον κόσμο της Αρχαιολογίας – Συντήρησης και ο επιβλέπων από τον κόσμο της Χημείας και συγκεκριμένα από τη Χημική Ανάλυση. Έτσι, έγινε μια προσπάθεια να μάθει ο ένας τη γλώσσα του άλλου, να κατανοήσουμε τους προβληματισμούς του άλλου και μέσα από μια σύντηξη ιδεών, γνώσεων και συγκερασμό αποτελεσμάτων να προχωρήσουμε στην πραγμάτωση του στόχου μας που δεν ήταν άλλος από την προσέγγιση της συνολικής τεχνολογίας των ψηφιδωτών της Κύπρου.

Μέσα από αυτή την συνεργασία συνειδητοποίησα ότι μόνο η παρουσία μου στην όλη προσπάθεια δεν ήταν αρκετή. Έπρεπε να επιστρατευθεί μια ομάδα από ερευνητές. Έτσι στην προσπάθεια αυτή πήραν μέρος με μεγάλη προθυμία οι συνάδελφοι κκ Αριστείδης Ανθεμίδης και Γεώργιος Ζαχαριάδης (αναπληρωτές καθηγητές του Τμήματος Χημείας), αλλά κυρίως λόγω ειδικότητας ο λέκτορας του Τμήματος Γεωλογίας κ. Νικόλαος Καντηράνης, ο οποίος κάλυψε με επιτυχία το γεωλογικό μέρος.

Ο Λευτέρης μέσα από τα μαθήματα του Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών απέκτησε γνώσεις που αφορούσαν τη χημεία και τη φυσική, ενώ ταυτόχρονα από τη μεταπτυχιακή του διατριβή είχε ουσιαστικά υιοθετήσει τη φιλοσοφία της αρχαιολογικής χημείας και της αρχαιομετρίας. Αυτό βοήθησε πολύ στην πραγμάτωση της διατριβής του.

Η όλη διατριβή ταξινομείται στα παρακάτω μέρη:

Καταρχήν γίνεται μια σχετικά σύντομη περιγραφή στη γεωλογία της Κύπρου αφού η γεωλογία της και η ύπαρξη ορισμένων πετρωμάτων οδήγησαν στην εξέλιξη της τέχνης του συγκεκριμένου είδους ψηφιδωτών. Για τη διευκόλυνση του συντηρητή ακολουθεί πίνακας των πετρωμάτων με χρήσιμες λεπτομέρειες.

Ακολουθεί η ανάλυση χρώματος των ψηφίδων των επιδαπέδιων ψηφιδωτών με φασματοφωτόμετρο και το σύνολο των αποτελεσμάτων καταγράφονται στους αντίστοιχους χρωματικούς πίνακες, οι οποίοι είναι πολύ χρήσιμοι, τόσο στην τελική εκτίμηση της επιλογής πρώτων υλών, όσο και στην αναπαραγωγή των συγκεκριμένων ψηφιδωτών.

Είναι γνωστό ότι μια από τις βασικές παραμέτρους αντοχής ενός επιδαπέδιου ψηφιδωτού είναι και το κονίαμα ή καλύτερα το σύνολο του υποστρώματος. Σε αυτό το μέρος του ψηφιδωτού που συνδέεται άμεσα και με την αντοχή του στο πέρασμα του χρόνου δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα σε συνδυασμό φυσικά με τις πρώτες ύλες.

Ακολουθεί η περιγραφή των επιδαπέδιων ψηφιδωτών της Κύπρου σε όλες τις επαρχίες της Κύπρου. Η περιγραφή αυτή είναι σημαντική γιατί μέσα από την ποικιλία των μορφών που απεικονίζονται φανερώνεται το οικονομικό επίπεδο σε συνδυασμό με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις της κοινωνίας. Η περιγραφή της τεχνολογίας κατασκευής αποτελεί επίσης ένα χρήσιμο οδηγό για κάθε επιστήμονα συντηρητή.

Ο συνδυασμός των γνώσεων που έδωσε η όλη διατριβή αποτελεί έναν οδηγό για τη μελλοντική διαδικασία προσέγγισης της τέχνης του επιδαπέδιου ψηφιδωτού. Τολμώ να ισχυριστώ ότι αποτελεί την απαρχή μιας ολιστικής μελέτης της τέχνης, αλλά και της τεχνικής, των επιδαπέδιων ψηφιδωτών.

Προσωπικά με την ολοκλήρωση της διατριβής αυτής αισθάνομαι πολλαπλώς ευτυχής. Πρώτον, γιατί προσέγγισα την προσωπικότητα ενός φοιτητή μου τον οποίο καθοδηγούσα για περισσότερα από τρία χρόνια, αλλά αυτός ο χρόνος ξεπληρώθηκε με το παραπάνω τόσο με τις γνώσεις που απέκτησα όσο και με την ευδαιμονία που αισθάνθηκα όταν ο Λευτέρης με ξεναγούσε στα επιδαπέδια ψηφιδωτά του Κουρίου και της Πάφου, τα οποία τα γνώριζα εξ αποστάσεως μεν, αλλά με κάθε λεπτομέρεια δε. Εύχομαι όλοι οι καθηγητές συνάδελφοί μου να είναι το ίδιο τυχεροί με εμένα και στο δρόμο τους να συναντήσουν φοιτητές σαν και αυτούς που συνάντησα εγώ, με ταξύ αυτών και ο Λευτέρης, στην πάνω από σαράντα χρόνια διαδρομή μου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.

Ιωάννης Στράτης
Καθηγητής ΑΠΘ

Πρόλογος

Τα ψηφιδωτά δάπεδα αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της περιόδου την οποία εξετάζουμε και δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την Ιστορία της Τέχνης και της τεχνολογίας. Η εκπόνηση της διδακτορικής αυτής διατριβής έχει ως στόχο την αρχαιομετρική έρευνα, την καταγραφή όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων γύρω από την ανάπτυξη αυτής της μορφής τέχνης και την εφαρμογή όλων αυτών των στοιχείων στη συντήρηση, αποκατάσταση και διατήρηση των έργων.

Η Αρχαιομετρία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τομείς έρευνας της Ιστορίας αλλά και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η επιστήμη αυτή καλείται να δώσει απαντήσεις σε συμπληρωματικά ερωτήματα, τα οποία απαντούν σε υποθέσεις, που τέθηκαν από την επιστήμη της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, η Αρχαιομετρία επεμβαίνει καθοριστικά και ανατρέπει ακόμη και τις «επιβεβαιωμένες» αρχαιολογικά πληροφορίες. Ως επιστήμη λειτουργεί συμπληρωματικά στις επιστήμες που έχουν τομέα έρευνας τη δράση του ανθρώπου στο παρελθόν και έχει ως βάση δεδομένων τις πληροφορίες που απορρέουν από αυτές. Η επιστήμη αυτή αποτελεί αναμφισβήτητο μέρος του συνόλου έρευνας. Ταυτόχρονα όμως, είναι απαραίτητη σε κάθε σοβαρό ερευνητή που θέλει να βασίζεται σε αποδείξεις και όχι σε απλές ειδικασίες, οι οποίες στηρίζονται μόνο στην υποκειμενική του άποψη και οι οποίες, συχνά, αποπροσανατολίζουν την πορεία της έρευνας και την τελική εκτίμηση. Οι εφαρμοσμένοι στόχοι της αρχαιομετρίας είναι η διερεύνηση της τεχνολογίας κατασκευής, η διερεύνηση της προέλευσης και φυσικά η χρονολόγηση κατασκευής των ευρημάτων. Βασίζεται στο σύνολο των φυσικών επιστημών και στο πλαίσιο αυτής της επιστήμης αναπτύσσονται μέθοδοι αλλά και προσεγγιστικά μοντέλα σε διάφορους προβληματισμούς. Φυσικά, η επιστήμη αυτή έχει ως βασικό αντικείμενο τον άνθρωπο και τη δραστηριότητά του, και οποιαδήποτε προσπάθεια αυτού του είδους, χρειάζεται συμπληρωματικά και μια ερμηνεία από κοινωνικής, ανθρωπολογικής και ανθρωπογεωγραφικής άποψης.

Ειδικότερα, η εργασία αυτή έχει ως στόχο τη μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής κονιαμάτων, τρόπου ψηφοθέτησης και κοπής των ψηφίδων κ.λπ. αλλά και τη χρήση και την ταυτοποίηση των πετρωμάτων (ψηφίδων) που χρησιμοποιήθηκαν από το 2ο μέχρι

τον 7ο αιώνα μ.Χ. για την κατασκευή ψηφίδων σε επιδαπέδια ψηφιδωτά στην Κύπρο. Τα αποτελέσματα αυτά βοήθησαν στη δημιουργία νέας βάσης δεδομένων, τα οποία αποτελούν σημείο αναφοράς για νέους ερευνητές και θα οδηγήσουν στη δημιουργία σωστής στρατηγικής για τη συντήρηση, αποκατάσταση και διατήρηση των έργων.

Η εκπόνηση της διατριβής αυτής έγινε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Συντήρησης και Αποκατάστασης Έργων Τέχνης και Μηχανισμών της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης του Τμήματος Αρχιτεκτόνων. Η εργασία αυτή εκπονήθηκε με τη βοήθεια, και αρκετές φορές την καθοριστική συμβολή συνεργατών διάφορων ειδικοτήτων. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Εργαστήριο Αναλυτικής Χημείας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ειδικότερα τον καθηγητή κύριο Ιωάννη Στράτη για την αμέριστη στήριξη, την κατεύθυνση αλλά και τις πολύτιμες του συμβουλές, καθώς και τους συνεργάτες του, επίκουρους καθηγητές στο Τμήμα Χημείας του Α.Π.Θ., Α. Ανθεμίδη και Γ. Ζαχαριάδη, που με εμπιστεύτηκαν και συνεργάστηκαν μαζί μου. Επίσης, θα ήθελα να υπογραμμίσω τη σημαντική συμβολή του συναδέλφου χημικού και υποψήφιου διδάκτορα Ανδρέα Χαράλαμπους, για τη βοήθεια που παρείχε στην εκπόνηση αυτής της διατριβής. Ευχαριστίες οφείλω επίσης, στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, για την άδεια λήψης δειγμάτων και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε επιτρέποντάς μου να χειριστώ ένα τόσο μεγάλο θέμα, που αφορά στη συντήρηση των επιδαπέδιων ψηφιδωτών. Ειδικότερα θα ήθελα να ευχαριστήσω το Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων κύριο Παύλο Φλουρέντζο, την Έφορο Αρχαιοτήτων κυρία Μαρία Χατζηκωστή για την ανάθεση αυτού του τομέα, την Έφορο Αρχαιοτήτων κυρία Μαρίνα Σολωμίδου Ιερωνυμίδου για τη στήριξη της και όλους τους συναδέλφους, που με βοήθησαν με τον δικό τους τρόπο. Ειδικότερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεργάτες μου Χρίστο Ορφανό, Θεσσαλία Κυριάκου, Μαρούλα Τριανταφυλλίδου και Παναγιώτη Παναγή για τη στήριξη, τη βοήθεια και τον παραινετικό τους λόγο. Θερμότερες ευχαριστίες οφείλω στην Αρχαιολογική Λειτουργία Α΄ κυρία Ελένη Προκοπίου για τις πολύτιμες της συμβουλές, το γεωλόγο κύριο Νίκο Καντηράνη για τη σημαντική του προσφορά, ο οποίος κατηύθυνε αλλά και βοήθησε σημαντικά τον τομέα έρευνας όσον αφορά στα πετρώματα και την κυρία Ελένη Παυλίδου επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Φυσικής του Α.Π.Θ. για τη σημαντική βοήθειά της στις αναλύσεις των κονιαμάτων. Επίσης θερμότερες ευχαριστίες οφείλω στις Ντόρια Νικολάου και Ράνια Μιχαήλ, συναδέλφους υποψήφιες διδάκτορες Παλαιοχριστιανικής Αρχαιολογίας, για τις σημαντικές συμβουλές τους στην κατεύθυνση της συγκεκριμένης έρευνας και στο σχεδιαστή Σάββα Αργυρίδη για την καθοριστική του συμβολή στη σχεδιαστική απόδοση των έργων. Θερμά ευχαριστώ όλους εκείνους που με βοήθησαν με κάθε τρόπο στην πορεία αυτή της έρευνας στο χώρο της Αρχαιομετρίας και όλους όσους φώτισαν με κάθε τρόπο τη γνώση μου και με κατηύθυναν με την εμπειρία τους.

Εύχομαι η εργασία αυτή να αποβεί ωφέλιμο εργαλείο για την αρχαιολογική έρευνα και να βοηθήσει ουσιαστικά στην επιστημονική συντήρηση της μεγάλης αυτής κληρονομιάς.

Εισαγωγή

Στην παρούσα ερευνητική εργασία έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί η τεχνολογία κατασκευής και να χαραχθεί η πορεία συντήρησης και αποκατάστασης των επιδαπέδιων ψηφιδωτών. Στόχος της εργασίας δεν είναι να επιλύσει όλα τα προβλήματα, είτε αυτά είναι αρχαιομετρικά, είτε αρχαιολογικά, είτε αφορούν στην επιστήμη της συντήρησης, αλλά να διατυπώσει και να προσδιορίσει τα ερωτήματα και τις ανάγκες για περαιτέρω έρευνα γύρω από τα θέματα, τα οποία αφορούν σε αυτό τον τομέα. Η εργασία δεν καλύπτει αρχαιομετρικά τα έργα, τα οποία βρίσκονται στο κατεχόμενο μέρος του νησιού, γιατί δεν βρίσκονται κάτω από την επίβλεψη του νόμιμου ιδιοκτήτη του Τμήματος Αρχαιοτήτων, της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Τα επιδαπέδια ψηφιδωτά αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο της επιστήμης της αρχαιολογίας και η αντιμετώπισή τους μέχρι σήμερα αφορούσε, ως επί το πλείστον, την έρευνα γύρω από την καθαρά στιλιστική τους απόδοση, παραμερίζοντας έτσι ένα σημαντικό κεφάλαιο, αυτό της τεχνολογίας κατασκευής τους, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν πληροφορίες και λεπτομέρειες που αφορούν στην προέλευση των συστατικών τους. Η τεχνολογία κατασκευής των επιδαπέδιων ψηφιδωτών αφορά καθαρά στον τρόπο δημιουργίας του στρώματος ψηφοθέτησης και ασχολείται με τα κονιάματα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως υποστρώματα και ως υποδομή για τη σωστή στήριξη των έργων, τον τρόπο επιλογής και κοπής των πετρωμάτων και την αξιοποίηση όλων των φυσικών και μηχανικών τους ιδιοτήτων, καθώς και τον τρόπο ψηφοθέτησης και τοποθέτησης των έργων στο χώρο.

Το επιδαπέδιο ψηφιδωτό αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της αρχιτεκτονικής της ρωμαϊκής, της ύστερης ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής περιόδου (2ος-7ος αι. μ.Χ.) και αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή έρευνας των επιστημών της Αρχαιολογίας, της Αρχιτεκτονικής, της Ιστορίας της Τέχνης, της Αρχαιομετρίας, της Συντήρησης, της Ανθρωπογεωγραφίας, της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και της Θεολογίας. Τα έργα αυτά προσδίδουν στο χώρο μια ιδιαίτερη αισθητική αναβαθμίζοντάς τον, και καλύπτοντας το πλαίσιο, το οποίο ορίζει την πολιτική, τη θρησκευτική

και την πολιτιστική κατάσταση της περιόδου και της κοινωνίας την οποία αντιπροσωπεύει. Η τέχνη κάθε εποχής αποτελεί τον καθρέφτη της περιόδου την οποία αντιπροσωπεύει και, ως εκ τούτου, ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με το ιδεοπολιτικό της πλαίσιο¹. Επίσης, αποτελεί το μέσο έκφρασης της εποχής που ανήκει και ένα από τα βασικά κριτήρια κατανόησης των κοινωνικο-πολιτικών γεγονότων της. Η κατανόηση του πλαισίου αυτού μας βοηθά να αντιληφθούμε την τέχνη της συγκεκριμένης περιόδου, αλλά και μέσω αυτής, με τρόπο αλληλένδετο, να κατανοήσουμε κάποια από τα στοιχεία του πλαισίου αυτού. Η ψηφιδωτή καλλιτεχνική παραγωγή που έλαβε χώρα στην Κύπρο, επαρχία του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους από τον 2ο αιώνα μ.Χ. μέχρι και τον 7ο αιώνα μ.Χ., μπορεί να γίνει κατανοητή λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα στοιχεία, το ιδεοπολιτικό και γεωγραφικό πλαίσιο, τη θρησκεία, την οικονομική κατάσταση² αλλά και τις γνώσεις τεχνολογίας που συνέβαλαν στην εξέλιξη της ψηφιδωτής δημιουργίας.

Σύμφωνα με τον Glen W. Bowersock στο βιβλίο του με τίτλο *Hellenism in Late Antiquity*, η τέχνη της περιόδου, την οποία εξετάζουμε, χαρακτηρίζεται βαθύτατα από –αλλά και εκφράζει– τον Ελληνισμό, ο οποίος αποτέλεσε το βασικό στοιχείο που συντέλεσε στη δημιουργία της αλλά και η κύρια δίοδος έκφρασής της. Με τον όρο Ελληνισμός αναφερόμαστε σε όλα εκείνα τα κέντρα της Ύστερης Αρχαιότητας, στα οποία άκμασε η Ελληνική γλώσσα και οι Ελληνικές παραδόσεις και προσαρμόστηκαν σε τοπικούς, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αυτόχθονες ισχυρούς πολιτισμούς³.

Ο κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας επεκτεινόταν γύρω από τις ακτές της Μεσογείου. Η Μεσόγειος από το 2ο αιώνα μ.Χ. καθορίζει τον τρόπο ζωής και αποτελεί το επίκεντρο της ανάπτυξης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁴. Η τροφή αποτελούσε το πολυτιμότερο εμπόρευμα στον αρχαίο μεσογειακό κόσμο και το έναυσμα για την ύπαρξη και την ανάπτυξη των μεταφορών, αφού ελάχιστες ήταν οι πόλεις οι οποίες ήταν αυτάρκεις⁵. Το να μεταφερθεί ένα φορτίο σιτάρι από τη μια άκρη της Μεσογείου στην άλλη κόστιζε πολύ λιγότερο από το να μεταφερθεί από τη στεριά⁶. Η εξέλιξη στα μέσα συγκοινωνίας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της αυτοκρατορίας, όσον αφορά τη διακίνηση υλικών και πνευματικών αγαθών. Ο Ρωμαϊκός κόσμος είχε μετατραπεί σ' ένα τεράστιο οδικό δίκτυο⁷. Η ανθρωπογεωγραφική αυτή ανάπτυξη αποτέλεσε έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες εξέλιξης της τέχνης.

Στα τέλη του 2ου αιώνα η διοίκηση της αυτοκρατορίας ήταν στα χέρια μιας αριστοκρατίας, την οποία χαρακτήριζε μια εντυπωσιακή ιδιομορφία στην παιδεία, στο

1. Γούναρης, 2000, 11-13.

2. Papacostas 2001, 107- 128. Rautman 2001, 241- 263.

3. Bowersock 2000, 17-39.

4. Brown 1998, 15-27.

5. Panella 1993, 613- 697.

6. Bakirtzis 1995, 247- 253.

7. Prontera 2003.

γούστο και στη γλώσσα. Όπως αποδεικνύει ο Wickman, η υστερορωμαϊκή αριστοκρατία χάνει σταδιακά την οικονομική ευρωστία της, γεγονός που θα αποτελέσει έναν από τους σημαντικούς παράγοντες που θα οδηγήσουν στον πρώιμο μεσαίωνα⁸.

Η άνοδος του Χριστιανισμού δεν μπορεί να απομονωθεί από τις κοινωνικές αλλαγές. Η σοβαρότητα των μέτρων, τα οποία λήφθηκαν εναντίον της οργανωμένης εκκλησίας το 257 μ.Χ. με τον διωγμό του αυτοκράτορα Βαλεριανού, δείχνει ότι η νεοσύστατη Εκκλησία είχε δεχτεί διώξεις, που αποτελούσαν όμως μεμονωμένα επεισόδια. Ο 3ος αιώνας χαρακτηρίζεται ως ο αιώνας των διωγμών, οι οποίοι συνέπεσαν με τη μεγάλη κρίση, η οποία συγκλόνιζε την ίδια τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η Εκκλησία μπορεί βραχυπρόθεσμα να αποδυναμώθηκε, αλλά μακροπρόθεσμα της δόθηκε η ώθηση για ανάπτυξη, δίνοντας της την δυνατότητα να αποκτήσει ισχυρή διοικητική δομή. Η σταδιακή άνοδος της νέας θρησκείας, που άρχισε από τον Απόστολο Παύλο και κορυφώθηκε με το διάταγμα των Μεδιολάνων του Κωνσταντίνου το 313 μ.Χ., αποτέλεσε ίσως το σημαντικότερο σταθμό της ύστερης αρχαιότητας. Η χριστιανική εκκλησία αιφνιδίως έγινε μια υπολογίσιμη δύναμη στις πόλεις της Μεσογείου. Η νέα θρησκεία, και κυρίως η νέα αντίληψη για το Θείο, διαδραμάτισε τον σημαντικότερο αλλά και τον πιο καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της νέας αντίληψης για την ύπαρξη και τον προορισμό του ανθρώπου και έδωσε την αφετηρία για νέες μορφές, κυρίως στην αρχιτεκτονική και στη ζωγραφική. Έτσι λοιπόν, μέσα από αυτό το νέο πλαίσιο αναδύεται και η ανάπτυξη του ψηφιδωτού δαπέδου, μια μορφή τέχνης που υπηρετεί, ανάλογα με την περίοδο που δημιουργείται το έργο, το πλαίσιο αυτό και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο⁹.

Ο 4ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια αυτοκρατορία, την οποία βρίσκεται σε αναζήτηση θρησκείας. Θα έπρεπε να θεωρείται αυτονόητο ότι ο Χριστιανισμός, αφού κέρδισε το 313 μ.Χ. το δικαίωμα της ελεύθερης άσκησης της λατρείας, δεν ήταν απαραίτητα και μια καινούργια θρησκεία. Έτσι, για πρώτη φορά από το 313-315 μ.Χ. τα χριστιανικά σύμβολα αρχίζουν να εμφανίζονται σε νομίσματα του Κωνσταντίνου. Από το 317 μέχρι το 325 μ.Χ. τα τρία τέταρτα των νομισμάτων που έκοψε ο Κωνσταντίνος συνέχισαν να αφιερώνονται στον «Παραστάτη ανίκητο Ήλιο» (*Soli Invicto Comiti*).¹⁰

Ως σημαντικός σταθμός στο ιδεοπολιτικό πλαίσιο της περιόδου την οποίαν εξετάζουμε, χαρακτηρίζονται τα γεγονότα τα οποία σημάδεψαν το 330 μ.Χ. την ίδρυση της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης. Η αρχαία και ήδη σημαντική πόλη που υπήρχε, το Βυζάντιο, αποκτά καινούργιο όνομα και λειτουργίες και μια σειρά από έργα την κοσμούν και της δίνουν νέα μορφή. Η πολιτική σημασία της ενέργειας αυτής, γίνεται εμφανέστερη αν σκεφτούμε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε η Πόλη στη μετέπειτα εξέλιξη της Ιστορίας. Μια σειρά από μνημεία καταστρέφονται και τα

8. Wickman 2005, 255-258.

9. Hanfmann 1980, 75- 99.

10. Cbuvin 2003, 38-41.

αρχιτεκτονικά μέλη τους χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία χριστιανικών ναών. Ο αιώνας αυτός χαρακτηρίζεται από την εξάπλωση του Χριστιανισμού και του μοναχισμού.

Χαρακτηριστικό του 4ου αιώνα είναι η άνοδος του Ιουλιανού του Παραβάτη, ανιψιού του Κωνσταντίνου, στο θρόνο το 361 μ.Χ. Ο Ιουλιανός υποστήριζε τον παγανισμό και προσπάθησε να τον επαναφέρει στο προσκήνιο. Είναι ενδεικτικό ότι η στάση αυτή του Ιουλιανού δικαιολογείται λόγω του ότι τα αποθέματα ειδωλολατρείας στην ύστερη αρχαιότητα ήταν σημαντικά, γεγονός που καταδεικνύεται από τους πολλούς «Έλληνες - Παγανιστές» που υπήρχαν μέχρι και το τέλος του 6ου αιώνα. Την περίοδο της βασιλείας του Θεοδοσίου (379 μ.Χ.), ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της Ορθοδοξίας, τέθηκε ως πρωταρχικό μέλημα η καταπολέμηση των αιρετικών και των παγανιστών¹¹.

Με την άνοδο στο θρόνο του Θεοδοσίου Α' ολοκληρώνεται ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας και η χριστιανική λατρεία ορίζεται ως η επίσημη θρησκεία του κράτους. Την περίοδο αυτή ανεγείρονται πολλές εκκλησίες που ακολουθούν κυρίως τον τύπο της βασιλικής με διάφορες παραλλαγές. Στην Κύπρο κατά τον 5ο αιώνα ο παγανισμός είναι ακόμη ζωντανός και αρκετά ισχυρός. Αυτό φανερώνει ο επιδαπέδιος ψηφιδωτός διάκοσμος ορισμένων κτηρίων στη Νέα Πάφο. Ο διάκοσμος της «Οικίας του Αιώνα» αποτελεί το σημαντικότερο δείγμα επιβίωσης του παγανισμού μέσα στον 5ο αιώνα, αφού οι μυθολογικές σκηνές που επιλέχθηκαν να απεικονιστούν στο δάπεδο του *triclinium* της οικίας στέλνουν ένα ξεκάθαρο ισχυρό μήνυμα υπέρ της παλαιάς θρησκείας και εναντίον του Χριστιανισμού. Παράλληλα όμως έχουμε την εδραίωση και εξάπλωση του Χριστιανισμού στο νησί όπως μαρτυρούν οι τεραστίων διαστάσεων βασιλικές που ανεγείρονται σε Σαλαμίνα και Νέα Πάφο. Η Εκκλησία της Κύπρου την περίοδο αυτή βρίσκεται σε σφοδρή διαμάχη με το Πατριαρχείο Αντιοχείας, αφού το τελευταίο αξίωνε την υποταγή της Εκκλησίας της Κύπρου. Η Γ' Οικουμενική Σύνοδος του 431 απέρριψε την απαίτηση της Αντιόχειας, η οποία όμως συνέχισε να διεκδικεί την Κύπρο. Το θέμα λύθηκε οριστικά περί το 488, όταν, σύμφωνα με την παράδοση, ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντίας Ανθέμιος είδε σε όραμα το χώρο ταφής του Απόστολου Βαρνάβα. Με βάση τις υποδείξεις που του δόθηκαν στο όραμα εντοπίστηκε ο τάφος του Απόστολου, στο στήθος του οποίου βρισκόταν ένα χειρόγραφο του κατά Μάρκον Ευαγγέλιο. Ο αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος μετέβη στην Κωνσταντινούπολη όπου συνάντησε τον αυτοκράτορα Ζήνωνα και παρουσιάζοντάς του το Ευαγγέλιο υποστήριξε την αποστολικότητα της Εκκλησίας της Κύπρου. Ο αυτοκράτορας επικύρωσε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου και παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο αυτοκρατορικά προνόμια.

Ο 6ος αιώνας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το όνομα του Ιουστινιανού. Άφησε πίσω του τη φήμη ενός μεγάλου δημιουργού, την οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλει στο

11. Cbuvin 2003, 70-75.

αριστούργημα του, την Αγία Σοφία, και εν μέρει, στο έργο του Προκοπίου *Περί Κτισμάτων*¹². Η εξουσία του βασίστηκε στην ανατολική αυτοκρατορία, από τα Βαλκάνια έως τη Μεσοποταμία και πρωταρχικό του μέλημα ήταν η υπεράσπισή της. Η πανώλη που κλόνιζε την περίοδο αυτή την αυτοκρατορία ήταν δύσκολο να αντιμετωπισθεί. Παρόλες τις δυσκολίες η αυτοκρατορία διέθετε τριάντα χιλιάδες ετοιμοπόλεμα στρατεύματα σε περίπτωση επίθεσης, τα οποία όμως απορροφούσαν το μεγαλύτερο μερίδιο των αμυντικών κονδυλίων. Παράλληλα ο μεγάλος οικοδομικός οργανισμός αποδεικνύει πως ειδικά στον τομέα αυτό ο Ιουστινιανός αγωνιούσε να διατηρήσει το κύρος του¹³. Ο αυτοκράτορας Αναστάσιος είχε επικεντρωθεί σε αμυντικά έργα και οι δαπάνες ήταν τεράστιες. Ωστόσο, κυβέρνησε σε μια περίοδο αυξανόμενης ευημερίας και εάν άφησε πίσω του ένα πλεόνασμα 320.000 λιβρών χρυσού, όπως ισχυρίζεται ο Προκόπιος¹⁴, αυτό περισσότερο οφείλεται στην επέκταση της φορολογικής βάσης παρά στην αυτοκρατορική εγκράτεια¹⁵.

Στα τέλη του βου αιώνα ο πολιτισμός προσανατολίστηκε σε νέες κατευθύνσεις, εκμεταλλεύτηκε νέες πηγές λειτουργικότητας και σηματοδότησε την άνοδο μιας νέας κουλτούρας, μη κλασικής. Το Βυζαντινό τελετουργικό ανέπτυξε τη δραματική του φόρμα, γεγονός που επηρέασε άμεσα την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των εκκλησιών και της διακόσμησής τους.

Ο 7ος αιώνας σηματοδοτείται από την άφιξη μιας νέας θρησκείας, του Ισλάμ, η οποία θα αποτελέσει ένα νέο αντίβαρο έναντι στη χριστιανική θρησκεία. Νέα ιστορικά δεδομένα θα αναστατώσουν μια αυτοκρατορία που βρισκόταν ήδη σε αναβρασμό, τάλαιπωρημένη κυρίως από εσωτερικές προστριβές, αιρέσεις και επαναστάσεις. Αυτές οι ιστορικές συγκυρίες αντανακλώνται στην κοινωνία, στον πολιτισμό αλλά και στην οικονομία. Ο 5ος-7ος αιώνας αντικατοπτρίζουν τις συνεχείς αλλαγές στις οποίες υποβάλλεται ο υστερορωμαϊκός κόσμος. Αυτή η μετάβαση από την Ύστερη Αρχαιότητα στον πρώιμο μεσαίωνα, ή στο πρώιμο Βυζάντιο, αν αναφερόμαστε στις ανατολικές επαρχίες, αποτέλεσε ακανθώδες ζήτημα για τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Ο αστικός πολιτισμός δέχτηκε μια οριστική ρήξη με το παρελθόν και μετασχηματίστηκε. Η δομή της ρωμαϊκής πόλης, της κοινωνίας, της οικονομίας αναμφίβολα αλλοιώνεται, γεγονός που δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στην παρακμή, όπως υποστηρίχθηκε από κάποιους μελετητές¹⁶, αλλά στην αναμόρφωση¹⁷. Είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι παρά τη δημογραφική κρίση, την πανούκλα, τα θεσμικά και διοικητικά προβλήματα, τις 'βαρβαρικές' επιδρομές, τόσο στη Δύση και στην Ανατολή αργότερα, που τάλανισαν την αυτοκρατορία κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η κίνηση ανθρώπων,

12. Dewing 1940.

13. Evans 1996.

14. *Απόκρυφη Ιστορία* 19.7.

15. Evans 1996.

16. Liebeschuetz, Hugo, Wolfgang 2001.

17. Wickman 2005. McCormick 2005.

ιδεών και αγαθών συνεχίζεται όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά - επιγραφικά δεδομένα και από τις γραπτές πηγές.

Αυτό θα αποτελέσει και το ορόσημο στη συγκεκριμένη μελέτη· η πορεία μιας καλλιτεχνικής παραγωγής που επιβιώνει και εξελίσσεται μέσα σε αυτό το ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο της περιόδου από το 2ο έως τον 7ο αιώνα στην Κύπρο και κατ' επέκταση αντανακλά την ιδεολογική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα αυτών των αιώνων. Η άψογη τεχνολογία κατασκευής δίνει την αίσθηση ότι δημιουργείται ένα έργο, το οποίο αντέχει στο χρόνο και που δεν θα φθαρεί ποτέ, έστω και αν η αρχαιολογική σκαπάνη και οι επεμβάσεις που έγιναν στην αρχαιότητα διαψεύδουν αυτή την εκτίμηση. Η άριστη τεχνική κατασκευής και η γνώση των υλικών ή καλύτερα η μάθηση γύρω από όλα αυτά τα στοιχεία που αφορούν στην κατασκευή, μας επιβεβαιώνει τη διάδοση και την ανάπτυξη του τομέα αυτού.

Η έρευνα αυτή καλείται να συμπληρώσει ένα κενό γύρω από το κεφάλαιο *κυπριακά επιδαπέδια ψηφιδωτά* συγκεντρώνοντάς τα για πρώτη φορά και προσπαθώντας να θέσει προβληματισμούς γύρω από τον τρόπο ανάπτυξης, διατήρησης, αλλά και συντήρησής τους. Η προσέγγιση του ευρύτερου ιδεοπολιτικού πλαισίου, που όρισε την Ύστερη Αρχαιότητα, βοηθά στο να γίνει αντιληπτή η μεγάλη επιρροή που είχε σε αυτόν τον τομέα της τέχνης.

Ως προς τη μεθοδολογία παρουσίασης της έρευνας, αποφασίστηκε η συγκέντρωση των επιδαπέδιων ψηφιδωτών έργων σε μορφή corpus, τα οποία διαχωρίζονται κατά επαρχία και κατά ιστορική περίοδο. Καταγράφονται και περιγράφονται τόσο οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις όσο και τα γεωμετρικά μοτίβα, τα οποία απαντώνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε (2ος-7ος αιώνας μ.Χ.). Φυσικά υπήρξαν και ιδιομορφίες, καθώς επίσης και παρεκκλίσεις από το γενικό πλαίσιο. Σημαντική ορίζεται και η γεωμορφολογία της Κύπρου, η οποία έδωσε μια ιδιαίτερη ώθηση στην ανάπτυξη της μορφής αυτής της τέχνης. Το σύμπλεγμα των Μαμωνιών, και ιδιαίτερα ο σχηματισμός της Φασούλας, αποδείχτηκε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες στην ανάπτυξη της τέχνης αυτής, αφού υπήρξε η βασική πηγή των πρώτων υλών (πετρωμάτων). Η παράδοση της τεχνολογίας κατασκευής υπάρχει στο νησί ήδη από πολύ νωρίς, γύρω στον 3ο π.Χ. αιώνα και ίσως και νωρίτερα (Νέα Πάφος/Οικία Διόνυσου/Βοτσαλωτό δάπεδο/Σκύλλα, Κούριο/Οικία Ευστολίου/Βοτσαλωτό δάπεδο, Κούριο/Βοτσαλωτό δάπεδο σε επιφανειακή έρευνα στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν ελάσματα μολύβδου κ.ά.) διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα των καλλιτεχνημάτων. Οι αναλύσεις των κονιαμάτων και των πετρωμάτων έχουν ως βασικό στόχο να αποδείξουν τον ρόλο αυτών των παραμέτρων αλλά και να βοηθήσουν στη συντήρηση των έργων.

Ι. Η γεωλογία της Κύπρου και ο ρόλος της στην ανάπτυξη του ψηφιδωτού δαπέδου

Η γεωλογική ιδιομορφία της Κύπρου αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες στην ανάπτυξη της τέχνης του ψηφιδωτού (βλ. παράρτ. ΙΙ, χάρτ. 1). Το μεγάλο χρωματικό φάσμα των πετρωμάτων, σε συνδυασμό με τις μηχανικές τους ιδιότητες έδωσαν στους ψηφοθέτες την ευκαιρία να μπορούν να δημιουργήσουν, αλλά και να πειραματιστούν στα έργα τους. Μια σειρά από πολύπλοκες και μοναδικές γεωλογικές διεργασίες κατέστησαν την Κύπρο γεωλογικό πρότυπο για τους γεωεπιστήμονες όλου του κόσμου. Η έρευνα αυτή συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση της εξέλιξης των ωκεανών αλλά και της γης γενικότερα. Η Κύπρος αποτελεί ίσως μια από τις λιγιστές χώρες στον κόσμο, της οποίας η γεωλογία υπήρξε ο πρωταρχικός παράγοντας στη δημιουργία του φυσικού της περιβάλλοντος¹⁸. Η μοναδικότητα αυτή της γεωλογίας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ιστορική της πορεία και βοήθησε σημαντικά στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη του νησιού.

Σημαντικό στοιχείο στη γεωλογία της Κύπρου αποτελεί το οφιολιθικό σύμπλεγμα του Τροόδους όρους, το οποίο αποτελεί το βασικότερο τοπογραφικό στοιχείο του νησιού και έχει έκταση 3.000 km². Η πιο ψηλή του κορυφή είναι ο Όλυμπος και έχει ύψος 1951 m. Το σημαντικό αυτό σύμπλεγμα δημιουργήθηκε στο βυθό της Τηθυίδος θάλασσας κατά την Άνω Κρητιδική περίοδο¹⁹. Η θάλασσα αυτή, την εποχή εκείνη, κάλυπτε τον γεωγραφικό χώρο από τα Πυρηναία μέσω των Άλπεων, της Πίνδου, του Ζάγρου μέχρι και τα Ιμαλάια. Μετά τη δημιουργία του, το Τρόδος αναδύθηκε και σχημάτισε το σημερινό νησί. Οι γεωλογικές συγκυρίες συνέτειναν στο να διατηρηθεί σχεδόν ανέπαφη ολόκληρη η στρωματογραφία του συμπλέγματος που είναι ακριβώς η ίδια με εκείνη του φλοιού των σημερινών ωκεανών. Η στρωματογραφία αυτή, αρχίζοντας από τα κάτω προς τα πάνω, αποτελείται από χαρτζβουργίτη, ο οποίος αντιπροσωπεύει μέρος του άνω μανδύα της γης, πλουτώνια υπερβασικά και βασικά πετρώματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν τις ζώνες τροφοδοσίας των λαβών κατά τη

18. Δελτίον αρ. 10, Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης, Λευκωσία 2002, 1-13.

19. Δελτίον αρ. 10, Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης, Λευκωσία 2002, 1-13.

διάρκεια της έκχυσης στο βυθό του ωκεανού και τέλος μια σειρά από ιζηματογενή πετρώματα, τα οποία καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των λαβών.

Το οφιολιθικό σύμπλεγμα του Τροόδους συγκαταλέγεται μεταξύ των πέντε πλουσιότερων περιοχών της γης σε ορυκτές πρώτες ύλες και έχει το μεγαλύτερο κοιτάσμα χρυσοτιλικού αμιάντου στην Ευρώπη. Έχει πλούσια κοιτάσματα εξαιρετικής ποιότητας μεταλλουργικού και πυρίμαχου χρωμίτη καθώς και μεγάλα κοιτάσματα φυσικών ορυκτών χρωμάτων, όπως ούμβρες (φαιόχρωμα), ώχρες και σιέννες σε μεγάλη ποικιλία χρωμάτων, επίσης πράσινη γη (terra verde) αλλά και εκτεταμένα κοιτάσματα μπετονιτών. Οι φυσικοί αυτοί πόροι του Τροόδους απετέλεσαν πόλο έλξης τόσο στους αρχαίους, όσο και στους νεότερους χρόνους και συντέλεσαν καθοριστικά στην ιστορική και πολιτιστική ανάπτυξη του νησιού.

Το σύμπλεγμα και η εντυπωσιακή τοπογραφία του Τροόδους επηρέασαν άμεσα το περιβάλλον και γενικότερα την ανάπτυξη της ζωής στο νησί. Η τοπογραφία επηρέασε σημαντικά το κλίμα του νησιού, ιδιαίτερα τη βροχόπτωση, η οποία με τη σειρά της επηρέασε το βαθμό ανάπτυξης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στην προβιομηχανική περίοδο, στοιχεία βασικά για τον εποικισμό και την ανάπτυξη μιας περιοχής. Επίσης, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν τα ποτάμια του νησιού τα οποία μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, έρεαν σχεδόν όλο το έτος. Μια σειρά από διάφορες δραστηριότητες αναπτύχθηκαν γύρω από τα ποτάμια αυτά, με αποτέλεσμα να διαδραματίσουν με τη σειρά τους σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του νησιού. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που δίνεται από τον Ευριπίδη σε ένα από τα χορικά του στις Βάκχες:

«ίκοίμαν ποτί Κύπρον,
νᾶσον τᾶς Ἀφροδίτας,
ἴν' οἱ θελξίφρονες νέμον-
ται θνατοῖσιν" Ἔρωτες,
Πάφον θ' ἂν ἐκατόστομοι
βαρβάρου ποταμοῦ ῥοαί
καρπίζουσιν ἄνομβροι.»

«Ω, και να ἤμουνα στην Κύπρο,
στο νησί σου το πανέμορφο Αφροδίτη,
που εκεί ζούνε με θνητούς αντάμα οι Ἐρωτες,
οι υιοί σου και με μάγια την καρδιά μας κρατούνε.
Ω, και να ἤμουνα στην Πάφο
όπου τρέχει το εκατόβρυσο ποτάμι,
που κυλάει και καρπίζει εκεί τη γη,
όταν δεν βρέχει.»²⁰

Πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη του νησιού, διαδραμάτισε αρχικά η γεωγραφική του θέση, η οποία το κατέστησε κέντρο διακίνησης ανθρώπων, αλλά και συνάντησης και «σύγκρουσης» πολιτισμών. Έτσι, η γεωγραφική αυτή θέση, σε συνδυασμό με τον ορυ-

20. Ευριπίδη, Βάκχαι, στ. 402-407.

κτό πλούτο, απετέλεσαν από την αρχαιότητα πόλο έλξης. Ο χαλκός του νησιού προσέλκυσε τους Μυκηναίους εμπόρους, οι οποίοι αποίκησαν το νησί και συνδέσαν άρρηκτα την ιστορική του μοίρα με εκείνη του υπόλοιπου Ελληνισμού. Τέλος, σημαντική ήταν η ανάπτυξη της κεραμικής, της εξόρυξης και της κατεργασίας του ασβέστη, καθώς και η υλοτομία μεγάλων ποσοτήτων ξυλείας που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην αρχαιότητα, όσο και στο Μεσαίωνα, για την κατασκευή μεγάλων καραβιών για τον πολεμικό και τον εμπορικό στόλο αλλά και ως καύσιμη ύλη στη μεταλλουργία. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αντοχή του περιβάλλοντος στη μεγάλη αυτή εκμετάλλευση και η αναπροσαρμογή του στις νέες συνθήκες που δημιουργούνταν κατά την εκμετάλλευση.

Από την άλλη πλευρά, αναπτύσσεται η πεδιάδα της Μεσαορίας, η οποία καλύπτεται από μάργες και ποτάμιες προσχώσεις από υλικά της ίδιας περιοχής. Τα πρώτα ιζήματα, τα οποία αποτέθηκαν πάνω στις λάβες του Τροόδους, ήταν σύμβρες (φαιόχωμα), στη συνέχεια ακολούθησε η απόθεση μπεντονιτικής αργίλου και ιζημάτων, όπως μάργες, κρητίδες και κερατόλιθοι του σχηματισμού των Λευκάρων. Απότομη ανύψωση του χώρου της Κύπρου έγινε πριν δύο εκατομμύρια χρόνια, οπότε και το σημερινό Τρόδος και ο Πενταδάκτυλος αναδύθηκαν σε υψόμετρο πολύ μεγαλύτερο από το σημερινό. Η ξαφνική ανύψωση, σε συνδυασμό με τις μεγάλες βροχοπτώσεις, είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγάλη διάβρωση των πετρωμάτων, κυρίως εκείνων της περιοχής του Τροόδους και τη μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων αμμοχάλικων, κυρίως στις κοιλάδες των μεγάλων ποταμών και την πεδιάδα της Μεσαορίας.

Στην οροσειρά του Πενταδάκτυλου καταγράφονται μεγάλοι ασβεστολιθικοί όγκοι, οι οποίοι βρίσκονται βυθισμένοι μέσα σε νεώτερα πετρώματα των συμπλεγμάτων της Λαπήθου και της Κυθρέας. Ο Πενταδάκτυλος βρίσκεται σε μια μέση απόσταση έξι χιλιομέτρων από τις βόρειες ακτές της Κύπρου και έχει μια τοπογραφία, η οποία αποτελείται από διάφορες βουνοκορφές, που κυμαίνονται υψομετρικά από 200 έως 1000 m. Ο έντονος κατακερματισμός σε συνδυασμό με την κυκλοφορία του νερού μέσα στα πετρώματα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη διάλυσή τους και τη δημιουργία μεγάλων υπόγειων δεξαμενών διάφορων διαστάσεων, οι οποίες βοήθησαν σημαντικά στην ανάπτυξη της περιοχής²¹. Οι πηγές αυτές απετέλεσαν από τα αρχαία χρόνια πηγή ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κεφαλόβρυσο της Κυθρέας, το οποίο ύδρευε την πόλη της Σαλαμίνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Στην επαρχία της Πάφου καταγράφεται ένα από τα σημαντικότερα συμπλέγματα του νησιού. Πρόκειται για το σύμπλεγμα των Μαμωνιών, το οποίο φέρει και το όνομα του ομώνυμου χωριού, γιατί αναπτύσσεται κυρίως στην περιοχή που το περιβάλλει. Πρόκειται για μια σειρά αυτόχθονων πετρωμάτων τριαδικής έως κρητιδικής ηλικίας, τα οποία μεταφέρθηκαν στη συγκεκριμένη θέση από περιοχές της νότιας Κύπρου. Η σειρά αυτή περιλαμβάνει ιζηματογενή πετρώματα όπως κερατόλιθους και ιλυόλιθους, οφιολιθικά πετρώματα όπως σερπεντινίτες και μαξιλαροειδείς λάβες, καθώς επίσης και μεταμορφωμένα πετρώματα όπως αμφιβολίτες, φυλλίτες, σχιστόλιθους και μάρ-

21. Δελτίον αρ. 10, Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης, Λευκωσία 2002, 1-13.

μαρα. Οι ανακρυσταλλωμένοι σχιστόλιθοι, γνωστοί ως σχηματισμός της Πέτρας του Ρωμιού και οι λάβες που εκτίθενται στους κρημνούς του ομώνυμου κόλπου είναι στην πραγματικότητα αλλόχθονα πετρώματα της περιοχής των Μαμωνιών. Στην περιοχή αυτή καταγράφεται μια πολύπλοκη γεωλογία με ποικιλόχρωμα κυρίως ασβεστολιθικά πετρώματα και θεωρείται η κύρια αιτία των κατολισθήσεων που καταγράφονται στην περιοχή. Είναι γενικά αποδεκτό ότι τα αλλόχθονα πετρώματα του σχηματισμού των Μαμωνιών εναποτέθηκαν κατά την επώθηση των πετρωμάτων της αφρικανικής πλάκας πάνω στο προχωρημένο άκρο του οφιολιθικού συμπλέγματος του Τρόοδου, κατά την προς βορρά καταβύθισή της κάτω από την ευρασιατική πλάκα, κατά την περίοδο του Μαιστριχτίου, πριν εβδομήντα εκατομμύρια χρόνια.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μακροχρόνιες και πολύπλοκες διεργασίες δημιούργησαν ένα νησί με μοναδικό φυσικό περιβάλλον, ποικίλλουσα μορφολογία, εύφορα εδάφη, πυκνή δασική βλάστηση, ποικιλία χλωρίδας και πανίδας, πλούσιους υδάτινους και ορυκτούς πόρους, οι οποίοι, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική του θέση, απετέλεσαν τη βάση για την ανάπτυξη της ιστορίας, της τέχνης και του πολιτισμού. Το Τρόοδος ταυτίστηκε με το ίδιο το νησί και κατέστη συνώνυμο με τη φυσική ομορφιά, τη γονιμότητα και την αναδημιουργία, τις ιδιότητες της Αφροδίτης, την οποία οι αρχαίοι ταύτισαν με την ίδια την Κύπρο. Η μυθολογία θέλει την Κύπριδα Αφροδίτη να αναδύεται από τη θάλασσα στο χώρο της Πέτρας του Ρωμιού, έτσι και η γεωλογία, σύμφωνα με τις νέες αντιλήψεις, βλέπει το Τρόοδος - Κύπρο να αναδύεται από τη θάλασσα στο πρόσφατο γεωλογικό παρελθόν.

Τα πετρώματα απετέλεσαν για τον άνθρωπο τη σημαντικότερη επιλογή, από την ύστερη νεολιθική περίοδο μέχρι και τις μέρες μας, για να ικανοποιήσει τις οικοδομικές²² αλλά και τις καλλιτεχνικές του ανάγκες, τόσο στον ιδιωτικό, όσο και στο δημόσιο βίο. Η Κύπρος, ως το σταυροδρόμι της Μεσογείου και ως μια πλούσια πηγή χαλκού, αποτέλεσε το επίκεντρο του εμπορίου και των ανθρωπογεωγραφικών συναντήσεων. Ήταν ο εμπορικός σταθμός για την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Ιταλική Χερσόνησο και για τα νέα ακμάζοντα ελληνικά κέντρα της Μέσης Ανατολής.

Ο άνθρωπος από τη στιγμή που εμφανίστηκε και άρχισε να ζει στη γη αξιοποίησε τα πετρώματα, αρχικά για να καλύψει βασικές του ανάγκες και στην πορεία τις καλλιτεχνικές του ανησυχίες, με αποτέλεσμα να καταφέρει να αναπτύξει σημαντικές τεχνικές εκμετάλλευσής τους²³. Η διάκρισή τους ως προς τη σύσταση τα χωρίζει σε δύο ομάδες, τα μονόμικτα και τα πολύμικτα²⁴. Μονόμικτα χαρακτηρίζονται τα πετρώματα, τα οποία αποτελούνται κυρίως από ένα ορυκτό (π.χ. οι ασβεστόλιθοι από ασβεστίτη), ενώ πολύμικτα εκείνα που συντίθενται από πολλά ορυκτά (π.χ. ένας γρανίτης αποτελείται από χαλαζία, αστριούς, μαρμαρυγίες κ.ά. ορυκτά). Επίσης, διακρί-

22. Διαμαντοπούλου, Αθήνα 1992, Κεφ. 1, 11-47.

23. Κορρές, Αθήνα 1994, 24.

24. Λαμπρόπουλος, Αθήνα 1993, 1-20.

νονται ως προς τις φυσικές τους ιδιότητες σε πορώδη, συμπαγή, μη συμπαγή κ.λπ. Η βασικότερη όμως ταξινόμηση γίνεται με βάση τον τρόπο σχηματισμού τους²⁵. Έτσι, διακρίνονται σε α) πυριγενή, β) ιζηματογενή και γ) μεταμορφωμένα πετρώματα. Από έρευνες που έγιναν στα πετρώματα που υπάρχουν στη γη στα πρώτα δεκαέξι χιλιόμετρα του στερεού φλοιού της προκύπτει η παρακάτω σύσταση: 95% πυριγενή πετρώματα και 5% ιζηματογενή πετρώματα. Όσον αφορά στα μεταμορφωμένα πετρώματα της επιφάνειας της γης, κατά μέσο όρο αυτή αποτελείται από 5% πυριγενή, 4% μεταμορφωσιγενή, 75% ιζηματογενή και η υπόλοιπη επιφάνεια καλύπτεται από πάγους. Ο σχηματισμός των πυριγενών πετρωμάτων προήλθε από ρευστή και διάπυρη μάζα, η οποία εξήλθε από το εσωτερικό της γης και στερεοποιήθηκε στους επιφανειακούς σχηματισμούς του στερεού φλοιού της. Η μάζα αυτή λέγεται μάγμα και επομένως τα πετρώματα αυτά αποκαλούνται και μαγματικά. Τα πυριγενή πετρώματα διακρίνονται από χημικής άποψης σε όξινα, ενδιάμεσα, βασικά και υπερβασικά, ανάλογα με την περιεκτικότητά τους σε διοξείδιο του πυριτίου (SiO_2). Το χρώμα που επικρατεί στα όξινα πετρώματα είναι κατά κανόνα ανοικτό, επειδή επικρατούν σ' αυτά τα λευκά συστατικά (σαλικά ορυκτά), όπως ορυκτά του πυριτίου (Si) και του αργιλίου (Al). Αντίθετα, τα βασικά και υπερβασικά πετρώματα είναι σκουρόχρωμα, αφού επικρατούν ορυκτά του σιδήρου (Fe) και του μαγνησίου (Mg) (φεμικά ορυκτά). Τέλος, τα πυριγενή, ανάλογα με τις συνθήκες και το βάθος που ψύχθηκε το μάγμα, διακρίνονται σε πλουτωνικά, ηφαιστειακά και φλεβικά. Στα πλουτώνια παρατηρείται ψύξη κάτω από συνθήκες υψηλής πίεσης, μέσα στο στερεό φλοιό της γης. Κύρια πετρώματα της κατηγορίας αυτής είναι οι γρανίτες, οι γρανοδιορίτες, οι γάββροι και οι περιδοτίτες. Στα ηφαιστειακά πετρώματα παρατηρείται το φαινόμενο της στερεοποίησης στην επιφάνεια της γης²⁶. Επειδή τα πετρώματα αυτά έχουν προέλθει από γρήγορη ψύξη του μάγματος, χαρακτηρίζονται από την ανομοιογένεια της κρυσταλλικής δομής τους, καθώς ένα μέρος των ορυκτολογικών συστατικών έχει κρυσταλλωθεί ενώ το υπόλοιπο έχει παραμείνει ως άμορφη υαλώδης μάζα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ο λιπαρίτης (με δυο παραλλαγές, τον οψιανό και την κίσσηρη ή υαλόπετρα), ο τραχείτης, ο βασάλτης και ο διαβάσης. Τέλος, στα φλεβικά πετρώματα παρατηρείται στερεοποίηση του μάγματος μέσα σε μικρά κενά διάφορων γεωλογικών σχηματισμών κάτω από μέση ταχύτητα ψύξης, μέτρια πίεση και μερική διαφυγή των αερίων του μάγματος. Ως φλεβικά πετρώματα χαρακτηρίζονται οι πορφυρίτες κ.ά.

Τα ιζηματογενή πετρώματα αποτελούν προϊόντα αποσάθρωσης άλλων πετρωμάτων, τα οποία μπορεί να είναι πυριγενή, μεταμορφωμένα ή παλαιότερα ιζηματογενή πετρώματα²⁷. Σχηματίστηκαν από την απόθεση των συστατικών τους μέσα στο νερό. Σημαντικό για τον σχηματισμό ενός ιζηματογενούς πετρώματος είναι να προϋπάρχουν ορισμένες φυσικές διεργασίες. Οι διεργασίες αυτές είναι η αποσάθρωση, η οποία

25. Σκουλικίδης, Ηράκλειο 2000, 20-22.

26. Ελευθεριάδης, Κορωνάιος, Θεσσαλονίκη 2006, 211-237.

27. Τσιραμπίδης, Θεσσαλονίκη 2006, 16-26.

οφείλεται στη μηχανική δράση του νερού, στις διακυμάνσεις της θερμοκρασίας, στη μηχανική δράση των ανέμων και τη διάλυση, την υδρόλυση, την οξείδωση και την αναγωγή ορισμένων ορυκτολογικών συστατικών των πετρωμάτων²⁸. Στην αποσάθρωση συντελούν και οργανικοί παράγοντες, όπως οι ρίζες φυτών, οι λιθοφάγοι οργανισμοί της θάλασσας, οι τερμίτες κ.λπ. Η διαδικασία μεταφοράς και απόθεσης των προϊόντων αποσάθρωσης εξαρτάται από την κινητική ενέργεια του μεταφορικού μέσου, η οποία αφορά την απόθεση των υλικών που αιωρούνται. Τέλος, η ιζηματογένεση ολοκληρώνεται με τη διαδικασία της διαγένεσης - λιθοποίησης,²⁹ κατά την οποία, με φυσικές διεργασίες, ένα χαλαρό ίζημα μετατρέπεται σε στερεό πέτρωμα. Ανάλογα με την προέλευση της πρώτης ύλης και τις διεργασίες σχηματισμού ενός ιζηματογενούς πετρώματος αυτά διακρίνονται σε κλαστικά ή μηχανικά, χημικά και βιογενή ή οργανογενή. Τα κλαστικά είναι τα ιζηματογενή πετρώματα, τα οποία προέρχονται από τη διαγένεση ιζημάτων, που είναι φυσικής αποσάθρωσης άλλων πετρωμάτων, χωρίς να μεσολαβήσει κάποια χημική μεταβολή. Διακρίνονται σε λατύπες, ή κροκάλες, χαλίκια, άμμο, ίλυ και αργίλους. Τα χημικά ιζηματογενή πετρώματα, είναι τα πετρώματα τα οποία σχηματίζονται από την καθίζηση των διαλυτών αλάτων του θαλασσινού νερού με διεργασίες εξάτμισης, ενώ τα βιογενή, ιζηματογενή πετρώματα προέρχονται από την κατακρίμνηση και συσσώρευση των υπολειμμάτων θαλάσσιων οργανισμών, όπως κελύφη και σκελετικά στοιχεία. Κυριότερα χημικά ιζηματογενή πετρώματα είναι π.χ. οι εβαπορίτες και μερικώς οι ασβεστόλιθοι, ενώ βιογενή είναι π.χ. η κρητίδα, οι ασβεστόλιθοι κ.ά. Τέλος, τα μεταμορφωσιγενή πετρώματα προέρχονται από τη μεταμόρφωση ορισμένων ορυκτολογικών συστατικών των πυριγενών και των ιζηματογενών πετρωμάτων. Η επίδραση αυτή γίνεται με φυσικοχημικές διεργασίες υπό την επίδραση κυρίως υψηλών θερμοκρασιών και πιέσεων. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τα μεταμορφωσιγενή πετρώματα παρουσιάζουν οι φυλλίτες, οι μαρμαρυγικοί σχιστόλιθοι, οι γνεύσιοι και τα μάρμαρα.

Έτσι λοιπόν η γεωλογία-γεωμορφολογία του νησιού, σε συνδυασμό με τους υπόλοιπους παράγοντες, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του επιδαπέδιου ψηφιδωτού. Σε μεγάλο βαθμό τα ασβεστολιθικά και όχι μόνο πετρώματα, τα οποία βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες, ανάλογα πάντα με τη χροιά τους, έδωσαν την ευκαιρία σε αυτή τη μορφή τέχνης να αναπτυχθεί και να δώσει σημαντικά δείγματα. Το σύμπλεγμα των Μαμωνιών αποτέλεσε τη βασική πηγή πετρωμάτων για τα έργα αυτά (βλ. παράρτ. II, χάρτ. 2). Το σύμπλεγμα το ίδιο και ιδιαίτερα ο σχηματισμός της Φασούλλας (βλ. παράρτ. I, εικ. 13-20) απετέλεσε μέχρι πρόσφατα βασική πηγή πετρωμάτων για τους ψηφοθέτες. Οι χρωματισμοί, οι οποίοι επικρατούν στο χώρο, κάνουν τον κάθε επισκέπτη να τους παρατηρεί και να θαυμάζει πραγματικά το γεωλογικό αυτό φαινόμενο, το οποίο από μόνο του μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα έργο τέχνης (βλ. παράρτ. II, χάρτ. 3).

28. Τσιραμπίδης, Θεσσαλονίκη 1996, 21-25.

29. Βακούλη, 2000.

Στους πίνακες που ακολουθούν παρατίθενται όλα τα πετρώματα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στα επιδαπέδια ψηφιδωτά της Κύπρου, και γίνεται προσπάθεια ταυτοποίησής τους με τα μητρικά πετρώματα, τα οποία προέρχονται από την περιοχή του συμπλέγματος των Μαμωνιών και ιδιαίτερα από το σχηματισμό της Φασούλλας. Οι πίνακες αυτοί αποτελούν μία βάση δεδομένων για την έρευνα και τη συντήρηση των ψηφιδωτών και των πετρωμάτων ειδικότερα. Μια ομάδα ψηφοθετών μετά από αρκετές προσπάθειες επιβεβαίωσε την ικανότητα όλων αυτών των πετρωμάτων να χρησιμοποιηθούν στην κοπή ψηφίδων με τη βοήθεια παραδοσιακών εργαλείων κοπής. Η εμπειρία αυτή επιβεβαίωσε τις αρχικές υποψίες για την ανάγκη ύπαρξης ομάδας, η οποία φρόντιζε για την ανεύρεση των πετρωμάτων, από τη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά και τεχνιτών, οι οποίοι γνώριζαν πάρα πολύ καλά τον τρόπο κοπής, και τις ιδιότητες των πετρωμάτων. Έγιναν αρκετές προσπάθειες για να βρεθεί τρόπος κοπής χωρίς σύγχρονα μέσα και πραγματικά διαπιστώθηκε ότι η εμπειρία βοηθούσε στην ανεύρεση πιο εύκολων τρόπων κοπής, με καλύτερα αποτελέσματα όσον αφορά στην κυβικότητα της ψηφίδας. Φάνηκε από αυτούς τους πειραματισμούς ότι σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των ψηφιδωτών θα πρέπει να είχε η σύνθεση του εργαστηρίου από έμπειρη ομάδα τεχνιτών, που επέλεγαν τα πετρώματα και έκοβαν τις ψηφίδες.

Η μελέτη της ορυκτολογικής σύστασης των εξεταζόμενων δειγμάτων έγινε με τη μέθοδο της περιθλασιμετρίας ακτινών-Χ. Χρησιμοποιήθηκε περιθλασίμετρο τύπου PHILIPS PW1710/00, εξοπλισμένο με μικροεπεξεργαστή PW1820/00, λυχνία Cu και φίλτρο Ni για τη λήψη CuKα ακτινοβολίας, ενώ η περιοχή σάρωσης γωνίας 2θ ήταν 3-63° και ο ρυθμός σάρωσης 1,2 °/min. Πριν την ακτινογράφιση των δειγμάτων έγινε έλεγχος της ευαισθησίας και της ακρίβειας του περιθλασίμετρου με ειδικό πρότυπο καθαρού πυριτίου. Ο τρόπος προετοιμασίας των τυχαία προσανατολισμένων παρασκευασμάτων, οι δειγματολήπτες και οι συνθήκες σάρωσης όλων των δειγμάτων ήταν ακριβώς οι ίδιες. Ο ποσοτικός προσδιορισμός των ορυκτολογικών φάσεων έγινε με βάση τις απριθμήσεις συγκεκριμένων ανακλάσεων, που δεν επηρεάζονται από καμία άλλη ανάκλαση και λαμβάνοντας υπόψη την πυκνότητα και το συντελεστή απορρόφησης μάζας των ορυκτολογικών φάσεων. Διορθώσεις των ποσοστών των ορυκτών που αναγνωρίστηκαν, έγιναν με χρήση εξωτερικών πρότυπων μειγμάτων των περισσότερων ορυκτών που συμπεριλαμβάνονται στα εξεταζόμενα δείγματα. Ο προσδιορισμός του πετρογραφικού τύπου των ασβεστολιθικών και των δολομιτικών πετρωμάτων έγινε με βάση το διάγραμμα Harben³⁰.

30. Harben, London 1992,148.

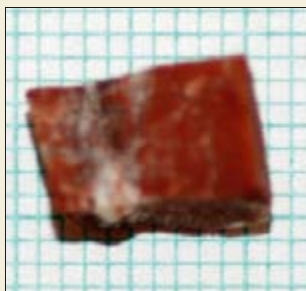
2. Πίνακες πετρωμάτων

Κόκκινος ασβεστόλιθος

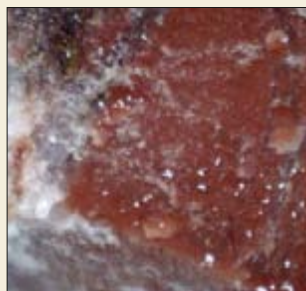
| ΑΑΔ 01

Έργα στα οποία χρησιμοποιήθηκε το πέτρωμα: Νέα Πάφος/Οικία Διόνυσου, Νέα Πάφος/Οικία Θησέα, Νέα Πάφος/Οικία Αιώνα, Κούριο/Οικία Αχιλλέα, Κούριο/Οικία Μονομάχων, Κούριο/Ρωμαϊκή Αγορά/Δημόσια Λουτρά, Λαγουδερά, Παλαίπαφος/Οικία Λήδας, Παλαίπαφος/Οικία Άγιος Νικόλαος, Κούριο/Οικία Ευστολίου, Κούριο/Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Νέα Πάφος/Παλαιοχριστιανική Οικία ανατολικά της Οικίας του Διόνυσου, Νέα Πάφος/Παλαιοχριστιανική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Κούριο/Επισκοπική Βασιλική, Άγιος Γεώργιος Πέγειας/Βασιλική Α', Άγιος Γεώργιος Πέγειας/Λουτρώνας, Ταμασσός/Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αγίου Ηρακλείδιου, Ακρωτήρι Λεμεσού/Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Πάφος/Παλαιοχριστιανική Βασιλική Σιύρβαλλου.

Ιστορική περίοδος έργων που συναντούμε το πέτρωμα: Ρωμαϊκή, Υστερορωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική.

1.

2.

3.

Φωτογραφική τεκμηρίωση (θέσης δείγματος): 1. φωτογράφιση του δείγματος, 2. στερεοσκοπική παρατήρηση, 3. φωτογράφιση μητρικού πετρώματος.

Χρωματικός χαρακτηρισμός σύμφωνα με τον κώδικα Munsell

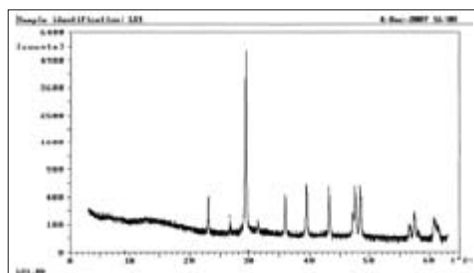
- ψηφίδας: 2,4YR4,3/2,9.
- μητρικού πετρώματος: 2,9YR3,7/2,7.

Δειγματοληψία: Ψηφίδα επιδαπέδιου ψηφιδωτού.

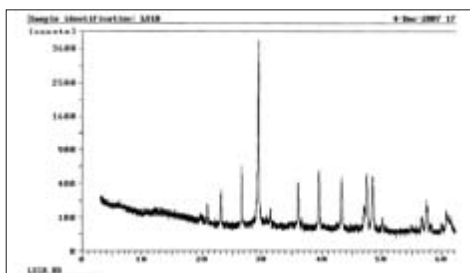
Περιγραφή δείγματος: Το πέτρωμα χαρακτηρίζεται ως κόκκινος ασβεστόλιθος και το συναντούμε στην περιοχή του συμπλέγματος των Μαμωνιών και ιδιαίτερα στο σχηματισμό της Φασούλλας. Επίσης απαντάται υπό μορφή βοτσάλου στα ποτάμια της περιοχής καθώς επίσης και στις παραλίες που βρίσκονται στην περιοχή. Στο πέτρωμα καταγράφεται η ύπαρξη λευκών, φλεβιδίων στα οποία παρατηρείται μια ανομοιόμορφη ανάπτυξη.

Σύσταση	Ασβεστίτης	Δολομίτης	Χαλαζίας	Χλωρίτης
Ψηφίδα	99%		1%	
Μητρικό πέτρωμα	92%	1%	6%	1%

Παρατηρήσεις: Υπάρχει ταυτοποίηση του πετρώματος της ψηφίδας με αυτό του μητρικού πετρώματος. Το κόκκινο χρώμα οφείλεται πιθανόν σε εμποτισμό του από οξείδια του σιδήρου. Τα φλεβίδια, τα οποία χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο πέτρωμα είναι αυτά τα οποία δίνουν την μικρή διαφορά στην ορυκτολογική σύσταση. Το πέτρωμα δεν χρησιμοποιείται σε ευρεία κλίμακα, γιατί είναι δύσκολο να εντοπιστεί σε μεγάλη ποσότητα και πολύ πιο δύσκολο να βρεθεί με χρωματική καθαρότητα.

Φάσμα XRD ψηφίδας.

Φάσμα XRD μητρικού πετρώματος.

Γκρίζο μάρμαρο

| ΑΑΔ 02

Έργα στα οποία χρησιμοποιήθηκε το πέτρωμα: Νέα Πάφος/Οικία Διόνυσου, Νέα Πάφος/Οικία Θησέα, Νέα Πάφος/Οικία Αιώνα, Κούριο/Οικία Αχιλλέα, Κούριο/Οικία Μονομάχων, Κούριο/Ρωμαϊκή Αγορά/Δημόσια Λουτρά, Άλασσα/Ρωμαϊκή Οικία, Παλαίπαφος/Οικία Άγιος Νικόλαος, Παλαίπαφος/Οικία Κάτω Αλώνια, Κούριο/Οικία Ευστολίου, Κούριο/Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Νέα Πάφος/Παλαιοχριστιανική Οικία ανατολικά της Οικίας του Διόνυσου, Νέα Πάφος/Παλαιοχρι-

1.

2.

3.

Φωτογραφική τεκμηρίωση (θέσης δείγματος): 1. φωτογράφιση του δείγματος, 2. στερεοσκοπική παρατήρηση, 3. φωτογράφιση μητρικού πετρώματος.

στιανική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Κούριο /Επισκοπική Βασιλική, Άγιος Γεώργιος Πέγειας /Βασιλική Α', Ταμασός/ Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αγίου Ηρακλείδιου, Ακρωτήρι Λεμεσού/ Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Αυλώνα/ Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αγίου Αρτέμωνα.

Ιστορική περίοδος έργων που συναντούμε το πέτρωμα: Ρωμαϊκή, Υστερορωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική.

Χρωματικός χαρακτηρισμός σύμφωνα με τον κώδικα Munsell

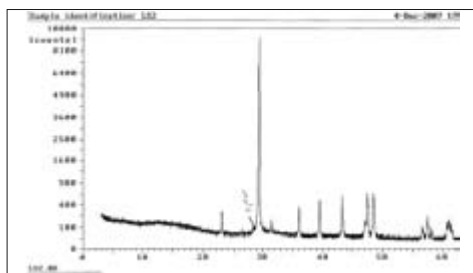
- ψηφίδας: 3,2Y6/1,1.
- μητρικού πετρώματος: 3,8Y5,9/4,3.

Δειγματοληψία: Ψηφίδα επιδαπέδιου ψηφιδωτού.

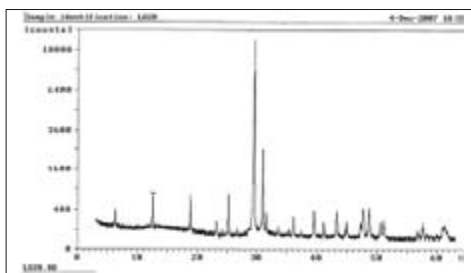
Περιγραφή δείγματος: Το πέτρωμα χαρακτηρίζεται ως μάρμαρο και συναντούμε παρόμοιας χροιάς πέτρωμα στην περιοχή του συμπλέγματος των Μαμωνιών και ιδιαίτερα στο σχηματισμό της Φασούλλας. Επίσης μπορεί κάποιος να το συναντήσει υπό μορφή βοτσάλου σε πολύ μικρό μέγεθος στα ποτάμια της περιοχής καθώς επίσης και στις παραλίες που βρίσκονται στην περιοχή.

Σύσταση	Ασβεστίτης	Δολομίτης	Χαλαζίας	Τάλκης	Χλωρίτης
Ψηφίδα	98%		1%	1%	
Μητρικό πέτρωμα	85%	10%	1%	1%	3%

Παρατηρήσεις: Δεν υπάρχει ταυτοποίηση του πετρώματος της ψηφίδας με αυτό του μητρικού πετρώματος έστω και αν είχαν την ίδια χροιά. Το πέτρωμα αυτό τελικά είναι εισαγωγής, πιθανόν Προκονήσιο, και χρησιμοποιήθηκε σε έργα, είτε πρωτογενώς από υπολείμματα τα οποία προήλθαν από την τελική επεξεργασία των αρχιτεκτονικών μελών τα οποία εισήχθησαν στο νησί, είτε σε δεύτερη χρήση κάποιων αρχιτεκτονικών μελών. Ανάλογα με την ποσότητα των ψηφίδων γίνεται αντιληπτή και η χρήση τους.

Φάσμα XRD ψηφίδας.

Φάσμα XRD μητρικού πετρώματος.

Πρασινοκαστανός ασβεστόλιθος

| ΑΑΔ 03

Έργα στα οποία χρησιμοποιήθηκε το πέτρωμα: Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Αιώνα, Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Οικία Μονομάχων, Κούριο / Ρωμαϊκή Αγορά / Δημόσια Λουτρά, Λαγουδερά, Κούριο / Ιερό Απόλλωνα Υλάτη / Δημόσια Λουτρά, Άλασσα / Ρωμαϊκή Οικία, Νέα Πάφος / Οικία Ανατολικά οικίας του Διόνυσου, Νέα Πάφος / Ασκληπιείο, Παλαίπαφος / Οικία Λήδας, Παλαίπαφος / Ιερό Αφροδίτης, Παλαίπαφος / Οικία Κάτω Αλώνια, Παλαίπαφος / Οικία Σ.Π.Ε., Κούριο / Οικία Ευστολίου, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Νέα Πάφος / Παλαιοχριστιανική Οικία ανατολικά της Οικίας του Διόνυσου, Νέα Πάφος / Παλαιοχριστιανική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Κούριο / Επισκοπική Βασιλική, Άγιος Γεώργιος Πέγειας / Βασιλική Α', Άγιος Γεώργιος Πέγειας / Λουτρώνας, Ταμασσός / Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αγίου Ηρακλείδιου, Ακρωτήρι Λεμεσού / Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Άλασσα / Παλαιοχριστιανική Βασιλική, Πάφος / Παλαιοχριστιανική Βασιλική Σύρβαλλου.

1.

2.

3.

Φωτογραφική τεκμηρίωση (θέσης δείγματος): 1. φωτογράφιση του δείγματος, 2. στερεοσκοπική παρατήρηση, 3. φωτογράφιση μητρικού πετρώματος.

Ιστορική περίοδος έργων που συναντούμε το πέτρωμα: Ρωμαϊκή, Υστερορωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική.

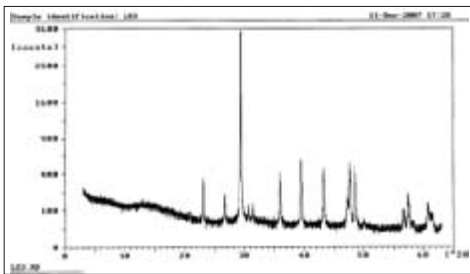
Χρωματικός χαρακτηρισμός σύμφωνα με τον κώδικα Munsell

- ψηφίδας: 1,3Y5,4/2,3.
- μητρικού πετρώματος: 1,3Y5,4/2,3.

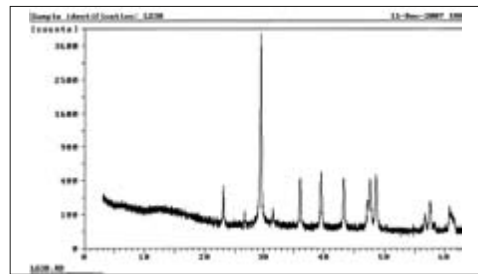
Δειγματοληψία: Ψηφίδα επιδαπέδιου ψηφιδωτού.

Περιγραφή δείγματος: Το πέτρωμα χαρακτηρίζεται ως πράσινος ασβεστόλιθος και το συναντούμε στην περιοχή του συμπλέγματος των Μαμωνιών και ιδιαίτερα στο σχηματισμό της Φασούλλας. Επίσης, μπορεί κάποιος να το συναντήσει υπό μορφή βοτσάλου σε πολύ μικρό μέγεθος στα ποτάμια της περιοχής, καθώς επίσης και στις παραλίες που βρίσκονται στην περιοχή.

Σύσταση	Ασβεστότης	Δολομίτης	Χαλαζίας
Ψηφίδα	97%	1%	2%
Μητρικό πέτρωμα	99%	—	1%

Φάσμα XRD ψηφίδας.

Φάσμα XRD μητρικού πετρώματος.

Παρατηρήσεις: Υπάρχει ταυτοποίηση του πετρώματος της ψηφίδας, με αυτό του μητρικού πετρώματος, έστω και αν υπάρχει μικρή διαφορά στο δολομίτη. Το πέτρωμα αυτό το συναντούμε στην περιοχή ανάμεσα στα χωριά Σουσκίου και Φασούλλα και υπάρχει σε μεγάλες ποσότητες σε δύο ίσως και σε τρεις χρωματικές διαβαθμίσεις. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που στην περιοχή της Πάφου χρησιμοποιείται και ως βασικό πέτρωμα σε μεγάλες επιφάνειες (φόντο). Η χρήση των διαφορετικών του διαβαθμίσεων σε μοτίβα δίνει ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα.

Ερυθρώπός ασβεστόλιθος

| ΑΑΔ 04

Έργα στα οποία χρησιμοποιήθηκε το πέτρωμα: Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Αιώνα, Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Οικία Μονομάχων, Κούριο / Ρωμαϊκή Αγορά / Δημόσια Λουτρά, Λαγουδερά, Νέα Πά-

4. Στρωματογραφία Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων

Τα Ελληνικά δάπεδα στην αρχική τους φάση αποτελούνταν από τρία στρώματα. Το πρώτο, το οποίο τοποθετούσαν κατευθείαν στο έδαφος και αποτελούνταν από στάχτη και άμμο, το δεύτερο από μεγάλα βότσαλα, οριζόντια τοποθετημένα, και το τρίτο, το οποίο αποτελούσε το στρώμα τοποθέτησης, από άμμο, ασβέστη και θηραϊκή γη ή μαρμαρόσκονη. Την Ελληνιστική περίοδο η τεχνολογία κατασκευής των δαπέδων αναπτύσσεται και τα στρώματα αυξάνονται σε έξι με αποτέλεσμα η δημιουργία τέτοιας ποιότητας υποστρωμάτων, τα οποία αποδείχθηκαν ότι αντέχουν στο χρόνο. Η προετοιμασία του υποστρώματος ξεκινούσε από ένα μέχρι και δύο μέτρα βάθος και αποτελείτο από άμμο.

- ◆ Το δεύτερο στρώμα αποτελείτο από:
 - Ασβέστη
 - Άμμο
 - Θηραϊκή γη
 - Μικρά βότσαλα ή θρυμματισμένες πέτρες
- ◆ Το τρίτο στρώμα αποτελείτο από:
 - Κεραμίδια
- ◆ Το τέταρτο στρώμα αποτελείτο από:
 - Κάρβουνο
- ◆ Το πέμπτο στρώμα αποτελείτο από κονίαμα δεκαπέντε περίπου εκατοστών:
 - Ασβέστη
 - Άμμο ποταμίσια
 - Στάχτη
- ◆ Το έκτο στρώμα, το οποίο ήταν το στρώμα τοποθέτησης αποτελείτο από:
 - Ασβέστη
 - Άμμο ποταμίσια
 - Θηραϊκή γη

Από τον 2ο π.Χ. αιώνα η κεραμιδόσκονη και τα τρίμματα κεραμιδιών παρουσιάζονται στα κονιάματα. Τα τρίμματα χρησιμοποιούνται στα υποστρώματα και στην υποδομή και στο στρώμα τοποθέτησης χρησιμοποιείται η σκόνη (παιπάλη) και το κονίαμα αποκτά μεγαλύτερη σκληρότητα. Έτσι τα υποστρώματα γίνονται τρία.

- ◆ Το πρώτο στρώμα αποτελείτο από:
 - Φυσικές πέτρες ή θραύσματα κεραμιδιών και πετρών
- ◆ Το δεύτερο στρώμα αποτελείτο από:
 - Άμμο
 - Ασβέστη
 - Θηραϊκή γη
 - Τρίμματα κεραμιδιών
- ◆ Το τρίτο στρώμα αποτελείτο από:
 - Άμμο
 - Κεραμιδόσκονη
 - Ασβέστη
 - Ελάσματα μολύβδου κάθετα μπηγμένα στο κονίαμα.

Στα ρωμαϊκά δάπεδα οι διαδικασίες προετοιμασίας του εδάφους και των στρωμάτων είναι περίπου οι ίδιες μ' αυτές των ελληνικών.

- ◆ Το πρώτο στρώμα *statutem*, 15-30, cm αποτελείτο από:
 - Οπτές πλίνθους τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη ή πέτρες, στη φυσική τους μορφή, ή πέτρες θρυμματισμένες.
- ◆ Το δεύτερο στρώμα *rudus*, 8-15 cm, αποτελείτο από:
 - Ασβέστη
 - Άμμο, ποταμίσις ή θαλάσσης, καλά πλυμένη
 - Βότσαλα
 - Ελαφρόπετρα ή διάφορες ποζολάνες.
- ◆ Το τρίτο στρώμα *nucleus*, 2-5 cm, αποτελείτο από:
 - Ασβέστη
 - Άμμο
 - Ποζολάνα
 - Θρυμματισμένη χοντρόκοκκη οπτή πλίνθο (τούβλο).
- ◆ Το τέταρτο στρώμα *supra nucleus*, 0,5-2 cm, αποτελείτο από:
 - Ασβέστη
 - Άμμο
 - Ποζολάνα λεπτόκοκκη (σκόνη)
 - Μαρμαρόσκονη
 - Κεραμιδόσκονη
 - Ή μόνο από ασβέστη και άμμο ή σκέτο γύψο.

Η έρευνα γύρω από τη σύσταση και την τεχνολογία των κονιαμάτων μπορεί να δώσει σημαντικές πληροφορίες για την ανάπτυξη του ψηφιδωτού δαπέδου. Τα δείγματα, που λήφθηκαν, προσπάθησαν να καλύψουν όλο το φάσμα το χρονολογικό, αλλά και το γεωγραφικό των κυπριακών επιδαπέδιων ψηφιδωτών (βλ. σχετικά αναλυτικά δελτία).

Για τη μελέτη των δειγμάτων με τη μέθοδο της ηλεκτρονικής μικροσκοπίας χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης τύπου Jeol JSM-840 του εργαστηρίου ηλεκτρονικής μικροσκοπίας του Α.Π.Θ., εφοδιασμένο με σύστημα ανάλυσης της διασποράς ενέργειας (EDS) LINK 10000 AN. Οι συνθήκες λειτουργίας του οργάνου ήταν 15 kV, ένταση ηλεκτρονικής δέσμης $<3 \text{ nA}$ και διαμέτρου $1 \mu\text{m}$, ενώ ο χρόνος μέτρησης ήταν 60 s. Διορθώσεις έγιναν με χρήση του προγράμματος ZAF-4/FLS που παρέχεται από τη LINK.

Στα κονιάματα έγινε ανάλυση χρώματος με φασματοφωτόμετρο. Το φορητό φασματοφωτόμετρο που χρησιμοποιήθηκε για τις μετρήσεις του χρώματος των δειγμάτων ήταν το μοντέλο CM-2600d του οίκου Konica Minolta. Το φασματοφωτόμετρο CM-2600d έχει την ικανότητα ταυτόχρονων μετρήσεων SCI (specular component included-συμπεριλαμβανομένων των κατοπτρικών συνιστωσών) και SCE (specular component excluded-μη συμπεριλαμβανομένων των κατοπτρικών συνιστωσών). Ο προηγμένος ψηφιακός έλεγχος της επιφανειακής λάμψης διασφαλίζει την ταυτόχρονη ολοκλήρωση των μετρήσεων SCI και SCE σε 1,5 s. Το φασματοφωτόμετρο αυτό επιτρέπει τη λήψη στόχων μέτρησης με ακρίβεια και παρέχει την επιλογή δύο διαμέτρων μέτρησης, 8 mm και 3 mm, ανάλογα με το μέγεθος του αντικείμενου και των χαρακτηριστικών που θα μετρηθούν. Επίσης επιτρέπει μετρήσεις σε μεγάλο εύρος γωνιών.

Η λειτουργία του φασματοφωτομέτρου χαρακτηρίζεται ως σχετικά εύκολη. Το πρώτο στάδιο λειτουργίας περιλαμβάνει τη ρύθμιση του οργάνου με τη χρήση λευκού δείγματος αναφοράς και στη συνέχεια ακολουθεί μέτρηση στον αέρα, όπου δεν πρέπει να παρεμβάλλεται κάποιο αντικείμενο σε απόσταση 1 m. Στη συνέχεια ακολουθεί καθορισμός των διάφορων παραμέτρων μέτρησης. Τέλος, αφού τελειώσει το στάδιο των ρυθμίσεων, ακολουθεί η μέτρηση πάνω στο αντικείμενο.

Οι μετρήσεις των δειγμάτων έγιναν στις κλίμακες Munsell και αφορούν στον χαρακτηρισμό των χρωμάτων (Munsell color notation). Το φασματοφωτόμετρο βρίσκεται στις εγκαταστάσεις του εργαστηρίου αναλυτικής Χημείας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Δελτίο δείγματος I

Προέλευση: Κύπρος / Κούριο / Βόρεια Οικίας Ευστολίου / Βοτσαλωτό με ελάσματα μολύβδου (βλ. παράρτ. III, εικ. 9).

Κωδικός αριθμός κονιάματος: Δείγμα I.

Ημερομηνία Δειγματοληψίας: Ανασκαφική περίοδος, Αύγουστος 2007.

Χρωματικός χαρακτηρισμός σύμφωνα με τον κώδικα Munsell: 3Y5,4/4,4.

Καιρικές συνθήκες

- Θερμοκρασία: Καλοκαίρι 40 °C.
- Υγρασία: Σχετικά υψηλή υγρασία.

Είδος κονιάματος (δόμησης, επίχρισμα, επίστρωση, πλήρωση, άλλο): Υπόστρωμα βοτσαλωτού δαπέδου.

Θέση δειγματοληψίας (ύψος από το έδαφος, οριζόντιο / κάθετο, εσωτερικό / εξωτερικό, προσανατολισμός, βάθος που πάρθηκε, με επίχρισμα / χωρίς επίχρισμα, κάτοψη / όψη): Δάπεδο βοτσαλωτού περίπου 5 cm, το οποίο βρέθηκε κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας και παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα διατήρησης.

Επαφή με (πλίνθο, λίθο, μέταλλο, άλλο): Επαφή με κεραμικά και βότσαλα, τα οποία βρίσκονταν κατά την διάρκεια της ανασκαφής ανάμεσα σε στρώμα καταστροφής.

Στοιχείο κατασκευής (τοιχοποιία, καμάρα, παραστάδα, πεσσός, οροφή, τόξο, άλλο): Δάπεδο οικίας.

Τρόπος δειγματοληψίας (με καλέμι, χέρι, καροτιέρα, άλλο): Εκ περισυλλογής επιφανειακά.

Ιστορική περίοδος: Ελληνιστική περίοδος.

Περιγραφή περιοχής δειγματοληψίας: Στρώμα καταστροφής.

Περιγραφή γειτονικής περιοχής: Καταστροφικά κατάλοιπα.

Περιγραφή δείγματος (απαιτείται 300-500 g δείγματος στο οποίο να συμπεριλαμβάνεται συμπαγές δείγμα τουλάχιστον $4 \times 4 \times 4$ cm): Το δείγμα αποτελούσε μέρος σπαράγματος βοτσαλωτού έργου, το οποίο αποκαλύφθηκε μετά από επιφανειακό καθαρισμό.

Επί τόπου μετρήσεις (κρουσίμετρο, σονόμετρο, βάθος από επιφάνεια): Δεν έγιναν.

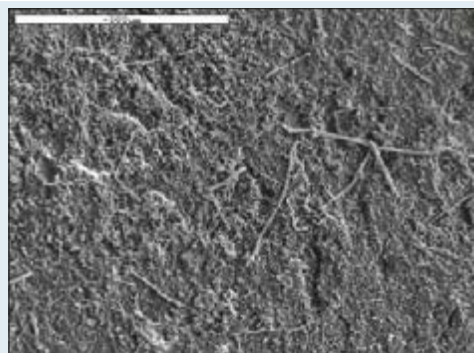
Παρατηρήσεις: Τα κονιάματα του έργου βρίσκονταν αναμεμειγμένα με οργανικά κατάλοιπα σε χρώμα.

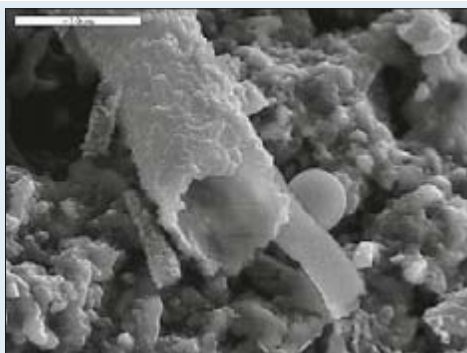
Μικροσκοπική παρατήρηση του κονιάματος.

Κονίαμα: Υπόστρωμα βοτσαλωτού δαπέδου

Στο δείγμα καταγράφεται η ύπαρξη ινών, πιθανόν άχυρου. Παρατηρούνται επίσης φυσικά αδρανή σκούρου χρώματος (φυσικά πυριτικά) με στρογγυλεμένα τα άκρα. Η κονία χαρακτηρίζεται ως πολύ συμπαγής και χαρακτηρίζεται ισχυρή η επαφή ανάμεσα στην κονία και τα αδρανή. Καταγράφεται η ύπαρξη άνθρακα - κάρβουνου ενώ επίσης παρατηρούνται τα υπολείμματα των μολύβδινων στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στο έργο.

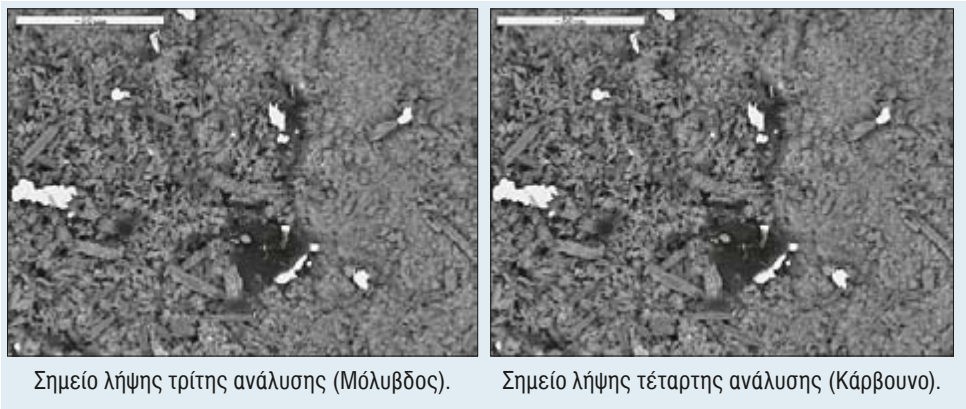
Σημείο λήψης της πρώτης ανάλυσης (Γενική).

Σημείο λήψης της δεύτερης ανάλυσης (Ινας).

Elmt	Spect. Type	Element %	Atomic %
C K	ED	67.55	80.11
O K	ED	15.60	13.89
Na K	ED	0.02*	0.01*
Mg K	ED	0.12	0.07
Al K	ED	0.38	0.20
Si K	ED	0.99	0.50
K K	ED	0.11*	0.04*
Ca K	ED	14.22	5.05
Fe K	ED	0.25	0.06
Pb M	ED	0.76	0.05
Total		100.00	100.00

Elmt	Spect. Type	Element %	Atomic %
C K	ED	49.04	60.13
O K	ED	38.23	35.19
Ca K	ED	12.73	4.68
Total		100.00	100.00

Elmt	Spect. Type	Element%	Atomic %
Na K	ED	0.96	2.47
Mg K	ED	0.88	2.15
Al K	ED	3.42	7.50
Si K	ED	6.89	14.51
K K	ED	0.78	1.18
Ca K	ED	39.32	58.00
Fe K	ED	0.72*	0.77*
Pb M	ED	47.01	13.42
Total	ED	100.00	100.00

Elmt	Spect. Type	Element%	Atomic %
Na K	ED	0.42	0.23
Mg K	ED	-0.05*	-0.02*
Al K	ED	0.02	0.01
Si K	ED	0.12	0.05
K K	ED	0.34*	0.11
Ca K	ED	3.38	1.05
Fe K	ED	-0.04*	-0.01*
Pb M	ED	0.39	0.02
Total		100.00	100.00

Εξετάστηκε το δείγμα 1 χρησιμοποιώντας επιλεκτική δειγματοληψία. Συγκεκριμένα στο σημείο που μακροσκοπικά φαινόταν ή έδειχνε ότι αποτελείται από μόλυβδο, και στο σημείο όπου φαινόταν υπόλειμμα άνθρακος, έγινε ανάλυση και στα δύο σημεία. Το SEM επιβεβαίωσε την αρχική μας εκτίμηση.

7. Τα μαθηματικά στην υπηρεσία του επιδαπέδιου ψηφιδωτού

Οι εικόνες, που δημιουργούνται με μαθηματικό τρόπο, θεωρούνται αναμφισβήτητα έργα τέχνης. Η χρήση των μαθηματικών, και ιδιαίτερα της γεωμετρίας, στην κατασκευή των επιδαπέδιων ψηφιδωτών ήταν απαραίτητη, για να αποδοθεί το απαιτούμενο αποτέλεσμα και απετέλεσε σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη της τέχνης αυτής. Το αποτέλεσμα αυτό εξυπηρετούσε με έναν ιδιαίτερο τρόπο αρκετές φορές απόλυτα τις απαιτήσεις του παραγγελιοδότη, αλλά ακόμη και του ίδιου του καλλιτέχνη που είχε την επίβλεψη, των ιδίων των ψηφοθετών που ανεξίτηλα σφράγιζαν με την τεχνική τους το έργο. Με την έννοια αυτή, τα μαθηματικά μετατρέπονται σε ένα επιπλέον μέσο-εργαλείο του κόσμου της τέχνης, του ψηφιδωτού. Ένα τέτοιο σημαντικό εργαλείο είχαν και οι τεχνίτες, οι οποίοι ακολουθώντας κάποια τυποποιημένα πρότυπα, τα οποία διακινούνταν ανάμεσα στα εργαστήρια κατασκευής ψηφιδωτών της Μεσογείου, αλλά ακόμη και της μετακίνησης των ιδίων των τεχνιτών¹³⁵, δημιουργούσαν τις δικές τους συνθέσεις. Οι συνθέσεις αυτές αποτελούσαν μέρος της καλλιτεχνικής έκφρασης της ευρύτερης Μεσογείου, αλλά διατηρούσαν και μια τοπική ταυτότητα-ιδιομορφία, μιας και τις περισσότερες φορές αξιοποιούσαν τοπικά πετρώματα ή πετρώματα τα οποία, λόγω ιστορικών συγκυριών, έτυχε να βρίσκονται στην περιοχή. Μια σειρά από συντεταγμένες και άξονες βοηθούσαν απόλυτα στη δημιουργία *in situ* των διακοσμητικών πινάκων αλλά και των ζωνών, οι οποίες τα περιέβαλλαν. Η δημιουργία των συντεταγμένων αυτών αλλά και των αξόνων είχαν ως στόχο να δοθεί, τις περισσότερες φορές, απόλυτα το επιθυμητό, αλλά και με ιδιαίτερη ακρίβεια το αισθητικό αποτέλεσμα και έτσι για να επιτευχθεί αυτό προαπαιτούνταν σημαντικές γνώσεις γεωμετρίας και μηχανικής. Η ακρίβεια αυτών των μοτίβων μας οδηγεί με σιγουριά στο συμπέρασμα ότι υπήρχε η επίβλεψη και η επιστασία κάποιου με ιδιαίτερες γνώσεις, ο οποίος καθόριζε τα περιγράμματα των μοτίβων.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο αποτέλεσε το σημαντικότερο παράγοντα ανάδειξης

135. Ατζακά, Θεσσαλονίκη 2003, 153-161.

αυτών των μοτίβων, ήταν οι ιδιαίτερες γνώσεις, οι οποίες υπήρχαν σχετικά με την αισθητική και τη λειτουργία του χρώματος. Γνώριζαν σημαντικές αρχές αρμονίας και λειτουργίας του χρώματος με αποτέλεσμα το μοτίβο να εγκαταλείπει την επίπεδη μορφή του και μια προοπτική απόδοση να καλύπτει το χώρο. Ο χώρος με τα επιδαπέδια ψηφιδωτά, σε συνδυασμό με τις άλλες μορφές τέχνης που τον κοσμούσαν, χάνει την ψυχρότητά του και μετατρέπεται σε ένα χώρο σημαντικό, ο οποίος εξυπηρετεί το πολιτιστικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου.

Τα ψηφιδωτά αποτελούν τη σπουδαιότερη έκφραση του πνεύματος της ρωμαϊκής, υστερορωμαϊκής, παλαιοχριστιανικής και ιδιαίτερα της βυζαντινής τέχνης, όσον αφορά στα εντοιχία ψηφιδωτά, ως αποκλειστικός κληρονόμος αυτής της γνώσης. Τα δάπεδα των υστερορωμαϊκών ψηφιδωτών δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερους περιορισμούς, ως προς τη θεματολογία τους, αλλά χαρακτηρίζονται από τεχνικούς περιορισμούς μιας και ενδιέφερε περισσότερο ο κεντρικός πίνακας, από ό,τι οι περιμετρικές ζώνες. Αυτό όμως δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δεν δινόταν η απαραίτητη σημασία στις ζώνες αυτές, απλά καλλιτεχνικά συνήθως παρουσιάζονταν «υποδεέστερες» για να τονίζεται και να στρέφεται η προσοχή στο κυρίως θέμα. Τα δάπεδα των εκκλησιών είχαν περιορισμένα θέματα, γιατί αποφεύγονταν, για ευνόητους λόγους, ιερές σκηνές από τα Ευαγγέλια, γιατί θεωρείτο ανήθικο να πατιούνται ιερά πρόσωπα με αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση των θεματικών σκηνών οι οποίες χάνονται με την πάροδο του χρόνου οδηγώντας έτσι στην επικράτηση των γεωμετρικών σχημάτων. Η θεματολογία ήταν κυρίως καθαρά διακοσμητική με γεωμετρικά σχέδια σε μεγάλη ποικιλία. Για το λόγο αυτό, όπως φαίνεται και εδώ, τα δεσπόζοντα θέματα έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα και διακρίνονται σε:

- (i) γεωμετρικά, δηλ. συμπλεκόμενοι κύκλοι, μαϊάνδροι, τρίγωνα, σπειρομαϊάνδροι, ζατρίκια, ρόμβοι, φολίδες, αστεροειδή σχήματα κ.ά.
- (ii) φυτικά, όπως άνθη, ρόδακες, κρίνα, φύλλα κισσού, κληματίδες με ή χωρίς σταφύλια, ρόδια, κυματοειδείς βλαστοί κ.λπ.
- (iii) Μικρά και μεγάλα ψάρια.
- (iv) Διάφορα πτηνά (κυρίως παγώνι, πάπιες, καρακάξα, φραγκόκοτα (φαράνα), σπουργίτια).

Τα έργα αυτά αποτελούσαν ένα είδος άφθαρτου τάπητα, προορισμένου να νικήσει το χρόνο, πράγμα που αρκετές φορές δεν το είχαν καταφέρει, γιατί μαρτυρούνται πολλές αρχαίες συντηρήσεις και επιδιορθώσεις. Όλα αυτά τα θέματα θεωρούνταν σύμβολα τις περισσότερες φορές, ήταν ενταγμένα στο χώρο και εξυπηρετούσαν το σύστημα και τη λειτουργία του.

Ο διαχωρισμός αυτός των μοτίβων και η ταξινόμησή τους, έχει ως στόχο την εύρεση κοινού τρόπου επικοινωνίας, όσον αφορά στην τυπολογία των μοτίβων, αλλά και την ταξινόμησή τους για σκοπούς έρευνας στα μνημεία, στα οποία παρουσιάζεται το καθένα. Η ταξινόμηση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησης των έργων με βάση τα μοτίβα χαρακτηρίζεται ως παρακιν-

δυνευμένη και στερείται επιστημονικής αντιμετώπισης. Τα μοτίβα που ακολουθούν αποτελούν γραμμική απόδοση των σημαντικότερων μοτίβων της περιόδου που εξετάζουμε και που χρησιμοποιήθηκαν στους κεντρικούς πίνακες και τις περιμετρικές ζώνες, αλλά και ως κόσμημα, στα κυπριακά επιδαπέδια ψηφιδωτά. Η παράθεση των μοτίβων αυτών δεν στοχεύει σε καμία συγκριτική αντιμετώπιση με μοτίβα που απαντώνται εκτός Κύπρου¹³⁶, αλλά αποτελεί απλή παράθεσή τους.

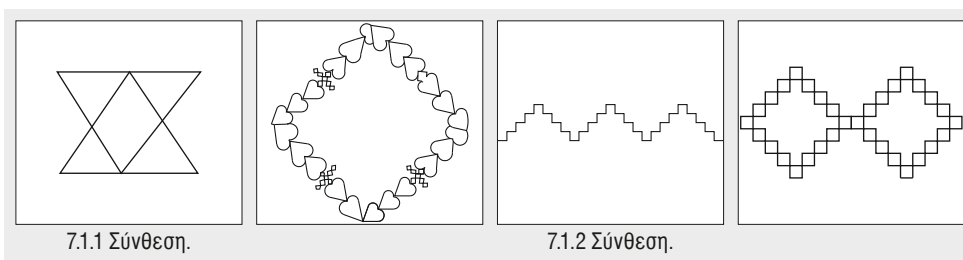
7.1 Γεωμετρικές συνθέσεις που απαντώνται στα κυπριακά επιδαπέδια ψηφιδωτά

7.1.1 Σύνθεση πλέγματος¹³⁷

Αποτελεί ένα συνηθισμένο μοτίβο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε και στα βοτσαλωτά δάπεδα και είχε εξελικτική πορεία στη χρήση του. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως δίχρωμη απλή σύνθεση και στην πορεία αναπτύχθηκε και κατέληξε ως πολύχρωμη σύνθεση, κάποτε βαθμιδωτά αναπτυσσόμενη, η οποία έφερε ανάμεσα στο πλέγμα κόσμημα (εικ. 7.1.1). Η σύνθεση χρησιμοποιήθηκε και ως περιμετρική διακοσμητική ζώνη (Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Οικία Μονομάχων, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Παλαίπαφος / Οικία Λήδας), και ως κεντρικός διακοσμητικός πίνακας (Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Παλαίπαφος / Ιερό Αφροδίτης, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Κούριο / Αγορά / Ρωμαϊκά Λουτρά, Νέα Πάφος / Ασκληπιείο, Νέα Πάφος / Οικία Αιώνα, Άλασσα / Ρωμαϊκή Οικία, Άγιος Γεώργιος Πέγειας / Λουτρώνας, Γεροσκήπου / Κοιμητηριακή Βασιλική Αγίων Πέντε), αρχικά σε δευτερεύουσας σημασίας χώρους και προς το τέλος της περιόδου σε σημαντικούς χώρους, οι οποίοι έφεραν ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας κόσμημα (Ακρωτήρι Λεμεσού / Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Κούριο / Επισκοπική Βασιλική / Βαπτιστήριο, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Βασιλική εκτός των τειχών, Νέα Πάφος / Οικία ανατολικά Οικίας του Διόνυσου). Η κατασκευή του μοτίβου αυτού βασίζεται κυρίως πάνω σε σταθερά σημεία ίσων αποστάσεων, τα οποία ορίζουν τα σημεία έναρξης των γραμμών και το κόσμημα ορίζεται σύμφωνα πάντα με το αρχικό σχέδιο. Το κόσμημα είτε τοποθετούνταν πάνω στο σημείο πλέξης, είτε κεντρικά των τετραγώνων, τα οποία σχηματίζονταν.

136. Οι παραπομπές στα τρία συντάγματα ψηφιδωτών δαπέδων γίνονται από το θεματολογικό πίνακα των τόμων (Ασημακοπούλου-Ατζακά, 1987. Πελεκανίδη, Ατζακά, 1988. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998). Αποτελούν τη βάση της παρακάτω περιγραφής των γεωμετρικών μοτίβων και δεν στοχεύουν, σε αυτό το στάδιο της μελέτης, σε συγκριτικά συμπεράσματα.

137. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 1987, 212. Πελεκανίδη, Ατζακά, 1988, 156-158. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 371.

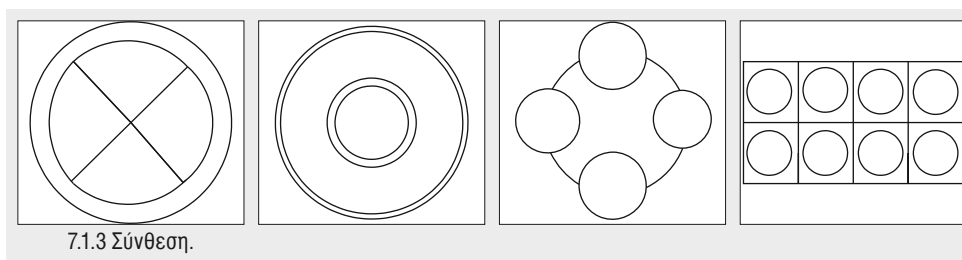
7.1.1 Σύνθεση.

7.1.2 Σύνθεση.

7.1.2 Τρίγωνα βαθμιδωτά αναπτυσσόμενα ή διπλά τρίγωνα κατά κεφαλήν εφάπτομενα βαθμιδωτά αναπτυσσόμενα ή ρόμβοι βαθμιδωτά αναπτυσσόμενοι¹³⁸

Αποτελεί επίσης ένα συνηθισμένο μοτίβο, το οποίο παρουσιάζεται σε όλη την πορεία των επιδαπέδιων ψηφιδωτών, κυρίως σε περιμετρικές ζώνες των πινάκων που βρίσκονται κεντρικά, αλλά πιο σπάνια και σε ζώνες, οι οποίες περιβάλλουν έργα (εικ. 7.1.2). Επίσης χρησιμοποιείται και ως κόσμημα, κυρίως σε ζώνες με λευκές ψηφίδες και σε συνθέσεις πλέγματος. Η σύνθεση αυτή χρησιμοποιήθηκε ως περιμετρική ζώνη, η οποία περιέβαλλε κυρίως τους πίνακες που βρίσκονται στο κέντρο δίνοντας τους έτσι ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί ίσως μια από τις πιο αγαπημένες συνθέσεις των ψηφοθετών, μιας και τη συναντούμε σε όλα σχεδόν τα μνημεία (Κίτιο / Ψηφιδωτό Χρυσοπολίτισσας, Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Οικία Μονομάχων, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Κούριο / Οικία Ευστολίου, Κούριο / Αγορά / Ρωμαϊκά Λουτρά, Άλασσα / Ρωμαϊκή Οικία, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Νέα Πάφος / Ασκληπιείο, Νέα Πάφος / Οικία Αιώνα, Νέα Πάφος / Οικία Ορφέα, Νέα Πάφος / Ψηφιδωτό πλησίον εργαστηρίου, Νέα Πάφος / Λουτρά Τρίτωνα, Νέα Πάφος / Οικία τεσσάρων εποχών, Παλαίπαφος / Ιερό Αφροδίτης, Παλαίπαφος / Οικία Λήδας, Παλαίπαφος / Οικία Σ.Π.Ε., Παλαίπαφος / Οικία Κάτω Αλώνια, Μανσούρα / Ρωμαϊκά Λουτρά, Κούριο / Επισκοπική Βασιλική, Κούριο / Επισκοπική Βασιλική / Βαπτιστήριο, Κούριο / Βασιλική εκτός των τειχών, Νέα Πάφος / Επισκοπική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Νέα Πάφος / Βασιλική Παναγίας Λιμενιώτισσας, Πάφος / Βασιλική Σιύρβαλλου, Άλασσα / Παλαιοχριστιανική Βασιλική, Τρεμετουσιά / Βασιλική Αγίου Σπυρίδωνα, Άγιος Γεώργιος Πέγειας / Παλαιοχριστιανική Βασιλική, Ακρωτήρι Λεμεσού / Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Σόλοι / Επισκοπική Βασιλική, Λαγουδερά / Άγιος Επιφάνιος / πιθανόν δάπεδο ψυχρού λουτρού). Η κατασκευή της ζώνης ορίζεται κυρίως από τις παράλληλες γραμμές, τις οποίες ορίζει ο ψηφοθέτης και το ύψος του τριγώνου αποφασίζεται ανάλογα με τον περιττό αριθμό των ψηφιδών που ορίζει ο καλλιτέχνης, τον οποίο μειώνει κατά δύο σε κάθε ζώνη την οποία ψηφοθετεί (9, 7, 5, 3, 1) και πετυχαίνοντας έτσι τη βαθμιδωτή ανάπτυξη του μοτίβου. Η επιτυχία του αισθητικού αποτελέσματος πετυχαίνεται από τη δεξιοτεχνία του ψηφοθέτη.

138. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 1987, 215. Πελεκανίδη, Ατζακά, 1988, 159. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 376.

7.1.3 Κύκλος ή ομόκεντροι κύκλοι ή κύκλοι εγγεγραμμένοι σε τετράγωνο¹³⁹

Οι κύκλοι χρησιμοποιούνται ευρέως από τους ψηφοθέτες και σχηματίζονται με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία (Κούριο / Οικία Αχιλλέα, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Κούριο / Οικία Ευστολίου, Κούριο / Ρωμαϊκή αγορά, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Κούριο / Επισκοπική Βασιλική, Κούριο / Βασιλική εκτός των τειχών, Νέα Πάφος / Επισκοπική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Νέα Πάφος / Βασιλική Παναγίας Λιμενιώτισσας, Άλασσα / Παλαιοχριστιανική Βασιλική, Τρεμετουσιά / Βασιλική Αγίου Σπυρίδωνα, Ακρωτήρι Λεμεσού / Πρωτοβυζαντινό μαρτύριο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, Σόλοι / Επισκοπική Βασιλική, Αγία Τριάδα Γιαλούςας / Επισκοπική Βασιλική, Γεροσκήπου / Κοιμητηριακή Βασιλική Αγίων Πέντε). Χρησιμοποιούνται κυρίως σε πίνακες που βρίσκονται στο κέντρο, αλλά και σε περιμετρικές ζώνες. Σε πίνακες που βρίσκονται στο κέντρο σπάνια παρουσιάζονται ως κόσμημα, ενώ συνηθέστερη είναι η χρήση τους ως εγγεγραμμένοι σε τετράγωνο, για να ορίζουν τον πίνακα (Κίτιο / Ψηφιδωτό Χρυσοπολίτισσας, Κούριο / Οικία Μονομάχων, Κούριο / Παλαιοχριστιανική Οικία με Τρικλίνιο, Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Οικία Διόνυσου, Παλαίπαφος / Οικία Σ.Π.Ε., Παλαίπαφος / Οικία Κάτω Αλώνια, Νέα Πάφος / Επισκοπική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Σόλοι / Επισκοπική Βασιλική, Αγία Τριάδα Γιαλούςας / Παλαιοχριστιανική Βασιλική). Αρκετές φορές, ανάλογα και με την αρχιτεκτονική του χώρου, χρησιμοποιείται και ως ημικύκλιο, για να ορίσει και να τονίσει την αρχιτεκτονική (Νέα Πάφος / Οικία Θησέα, Νέα Πάφος / Επισκοπική Βασιλική Χρυσοπολίτισσας, Πάφος / Βασιλική Σιύρβαλλου, Άγιος Γεώργιος Πέγειας / Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α'). Αρχικά ορίζουν το κεντρικό σημείο ή τα κεντρικά τους σημεία και καταγράφουν την τροχιά του κύκλου ή του ημικύκλιου με ένα διαβήτη ή με ένα σχοινί, το οποίο φέρει αιχμηρό αντικείμενο στην άκρη, τεχνική η οποία χρησιμοποιείται μέχρι τις μέρες μας. Οι κύκλοι φέρουν εσωτερικά κόσμημα ανάλογα πάντα με το θεματολόγιο του έργου.

139. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 1987, 210. Πελεκανίδη, Ατζακά, 1988, 155. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 367.

Παραρτήματα

Παράρτημα Ι. Φωτογραφικό υλικό

Εικ. 1. Κούριο/ιερό Απόλλωνα Υλάτη. Γενική άποψη (φωτ. T. Sagory).

Εικ. 2. Νέα Πάφος/οικία Θησέα. Γενική άποψη (φωτ. T. Sagory).

Εικ. 3. Νέα Πάφος/οικία Αιώνα. Γενική άποψη (φωτ. T. Sagory).

Εικ. 4. Κούριο/Ρωμαϊκή Αγορά/δημόσια λουτρά. Γενική άποψη (φωτ. T. Sagory).

Εικ. 5. Κούριο/οικία Ευστολίου. Γενική άποψη.

Εικ. 38. Νέα Πάφος/οικία Ορφέα. Ψηφιδωτό Ηρακλή και Αμαζόνας.

Εικ. 39. Νέα Πάφος/οικία Διόνυσου. Σκύλλα.

Εικ. 42. Νέα Πάφος/
οικία Διόνυσου.
Δωμάτιο 15.

Εικ. 43. Νέα Πάφος/
οικία Διόνυσου.
Δωμάτιο 14.

Εικ. 44. Νέα Πάφος/οικία Διόνυσου. Βόρεια στοά (φωτ. T. Sagory).

Εικ. 192. Κούριο/Παλαιοχριστιανική Βασιλική εκτός των τειχών. Νότιο κλίτος (φωτ. Ε. Χαραλάμπους).

Εικ. 193. Παλαίπαφος/οικία Λήδας. Λήδα (φωτ. Ε. Χαραλάμπους).

Εικ. 194. Νέα Πάφος/λουτρά Τρίτωνα. Ψηφιδωτό Τρίτωνα (Μιχαηλίδης 2004, 91).

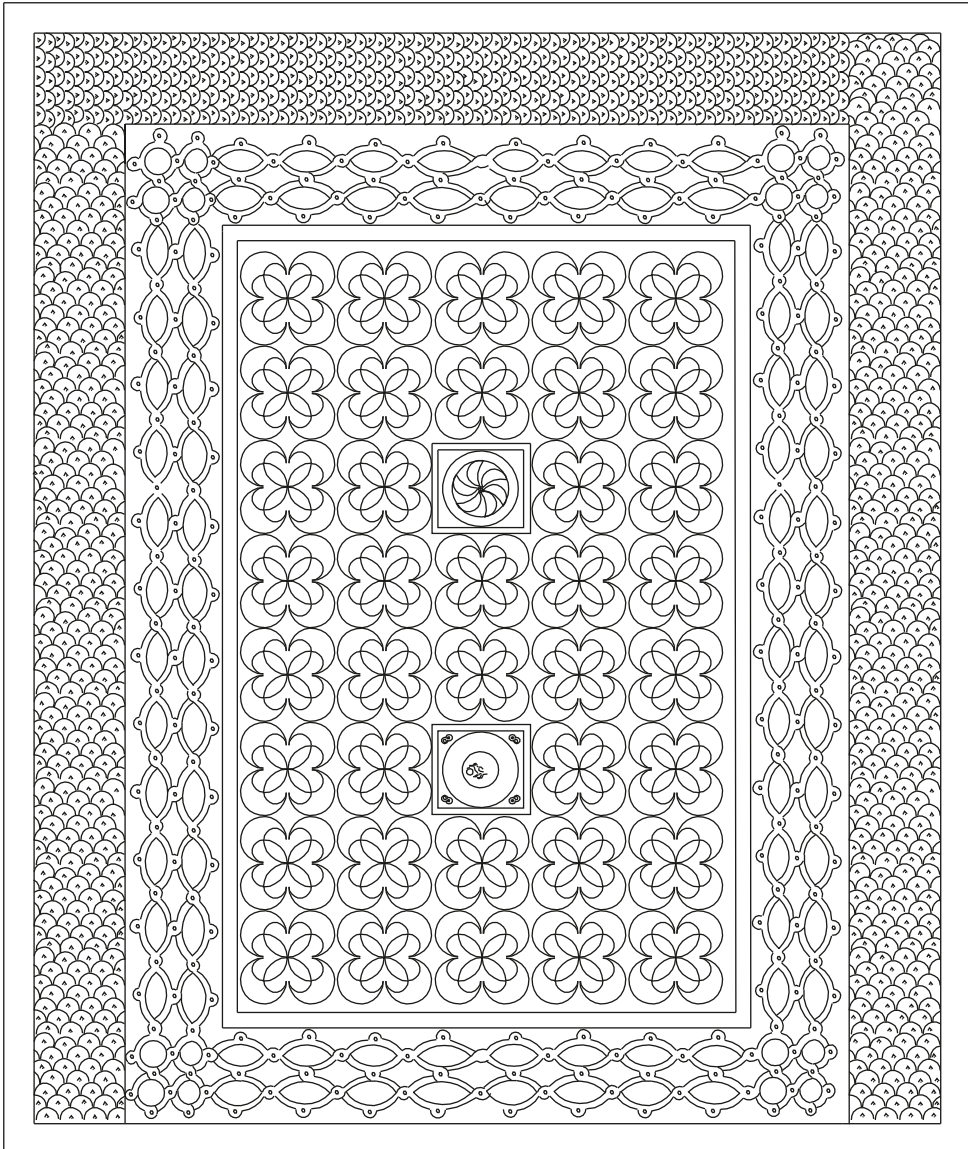
Εικ. 195. Κούριο/Ρωμαϊκή Αγορά/δημόσια λουτρά. Μαρτυρία Θεού Πάνα (φωτ. Ε. Χαραλάμπους).

Εικ. 196. Νέα Πάφος/οικία Διόνυσου. Αρπαγή Γανυμήδη και Νάρκισσος
(φωτ. Ε. Χαράλαμπος).

Εικ. 197. Νέα Πάφος/οικία Διόνυσου. Τέσσερις Εποχές
(φωτ. Ε. Χαράλαμπος).

Εικ. 75. Κούριο/Παλαιοχριστιανική οικία με τρικλίνιο.
Δωμάτιο 6 (κεντρική αίθουσα).